

“אל-דמי” – אנשי-רוח בארץ-ישראל נוכח השואה, 1943–1945

למשפחת רגב בנהלל

“השי”ת ברחמיו יזכה אותנו, זעירי דמן חבריא של ‘אל-דמי’, להיות מן הגפוררים הקטנים המדליקים את מאורי הדור לטובת ההתעוררות וההצלה המהירה.”
(פרופ’ פישל שניאורסון אל ר’ יצחק-מאיר לוי, 28 באפריל 1943).

בסוף שנת 1942 התארגנה בארץ-ישראל קבוצה קטנה של סופרים, היסטוריונים ואנשי-רוח, במטרה להגביר את מודעות הציבור בארץ ובעולם החופשי לשואת יהודי אירופה ולהעמיד את פעולת ההצלה בראש סולם העדיפויות של הנהגת הישוב. הם דנו גם בשאלות כלליות יותר, כמו יכולת ההשפעה של היחיד ושל איש-הרוח בתוך ציבור מאורגן במפלגות ובמוסדות: משמעות הנאציזם והשואה; האנושות והעם היהודי בתוך ואחרי השואה. מעטים זוכרים היום את הקבוצה. כמעט כל חבריה הלכו לעולמם, ועד כמה שידיעתי מגעת אין בנמצא סיכום של פעולתה. אפשר להתחקות על עקבותיה בעיתונות, בארכיונים פרטיים וציבוריים ובשיחות עם קרובים ואוהדים. המקור החשוב ביותר הוא תיקי ההתכתבות שניהלו חברי אל-דמי.¹ צירוף כל המקורות הללו מאפשר לנו לקבל תמונה על פעולתה של קבוצה מיוחדת זו, על מידת הצלחתה, ביקורתה כלפי הישוב ומוסדותיו ותגובת הישוב כלפיה.²

א. הקמת הקבוצה, הרכבה ומטרותיה

בסוף 1942 חל מיפנה ביחסו של הישוב בארץ-ישראל לידעות שהגיעו מאירופה על מצב היהודים בארצות הכיבוש הנאצי. עד אז סברו כי הידיעות מוגזמות, שהן פרי תעמולה סובייטית, וכי זו עוד מלחמה מן המלחמות שלוו

1. תודתי נתונה לגב' צביה בלשן ולאמה, הגב' חסיה דבורז'צקי, הממונה על הארכיון לחינוך עברי ויהודי בארץ ובגולה על שם אביעזר ילין שבבית הסתדרות המורים בתל-אביב, שבוכותן הגעתי אל התיקים. תיקי אל-דמי נמצאים בארכיון הזה, ואינם ממוספרים.

2. המאמר הוא עיבודה של עבודה סמינריונית שהוגשה לפרופ' אוריאל טל במסגרת לימודי השלמה לתואר שלישי בחנוכה תשל"ט.

מדי פעם בהרג יהודים. מסוף 1942, משהצטרפו הידיעות לכלל תמונה, החל תהליך ההתפכחות מאשליות אלה, וגברה ההכרה כי באירופה הלכה והתבצעה השמדה מתוכננת ושיטתית. הציבור בארץ-ישראל החל לחפש דרכים מתאימות לתגובה ולפעולה. אחת התגובות היתה הקמת קבוצת אל-דמי.

ב-17 בדצמבר 1942 נערכה בירושלים פגישה של אנשי-רוח ואנשי ציבור, ובה הציע הסופר ר' בנימין להקים "ועדת אל-דמי", כדי שלא "יעבור יהודי בישוב לחייו הרגילים".³ לאחר דיון הוחלט להתחיל בפעולה, וב-30 בדצמבר פורסמה ההודעה הבאה בכמה מן העיתונים היומיים:

לכל

קבוצת "אל-דמי" בירושלים מודיעה בזה כי התחילה בפעולות בכיוונים שונים, על אף כל ההיסוסים והפקפוקים, אם יש סיכוי אחד מני אלף, מני רבבה, להציל לקוחים למוות, עלינו לנסות בכל הדרכים והאמצעים. יהודים מכל החוגים ובכל המקומות! חושו והתארגנו לקבוצות פעולה! אל נאבד רגע בשהיות זהירות! אנו שולחים צירים ואינפורמציה לכל מקום שדורשים.

בשם קבוצת "אל-דמי" בירושלים, ר"ב.

בפגישת יסוד זו השתתפו ש"י עגנון, פרופ' יוסף קלוזנר, פרופ' שמואל הוגו ברגמן ואחרים. בישיבה הבאה השתתפו גם הרב הראשי יצחק-אייזיק הלוי הרצוג, סגן ראש-עיריית ירושלים דניאל אוסטר, הפרופ' מארטין בובר, נשיא האוניברסיטה העברית ד"ר יהודה לייב מגנס, הנרייטה סולד שעמדה אז בראש מפעל עליית הנוער, ד"ר יוסף קרוק, עיתונאי ומהפכן ותיק, שברח מפולין והגיע ארצה ב-1940, דוד שמענובויץ (שמעוני) מזכיר אגודת הסופרים העבריים ואחרים. המשתתפים בחרו בועד-פעול, שעזמו נמנו ר' בנימין, פרופ' יוסף קלוזנר ופרופ' פישל שניאורסון.⁴ הוחלט שהקבוצה

3. הצופה, 18.12.1942. ר' בנימין הוא שמו הספרותי של ר' יהושע רדלר-פלדמן, 1880-1957, איש העליה השנייה, סופר ועיתונאי. פירסם עם י.ח. ברנר את "המעורר", יסד את "הצופה", ערך את "נר", ומאמריו הופיעו ברוב עיתוני הארץ. היה חבר בליגה V, ברית-שלום, איחוד, תנועת ירושלים ועוד. נהג לחתום ר"ב.
4. פרופ' פישל שניאורסון, 1885-1957, סופר ופסיכיאטר. היה דור שביעי לשניאור-זלמן מלאדי, ובן-דודו של הרבי מלובבין. מנחם שניאורסון. כתב בעיקר על דמויות חסידים. יצאו לו מוניטין בעולם המדע בשל מחקריו על הפרעות נפשיות אצל ילדים, ובשל פיתוח אסכולה בשם "מדע האדם". הנחתו העיקרית היתה שאדם וחברה הינם בריאים בנפשם כאשר מימשו את כוח היצירה שבהם ומצאו פשר לחייהם.

תהיה "ועד לעורר פעולה עולמית נוכח חורבנה של יהדות אירופה". שמה ייקרא "אל-דמי", ככתוב בתהילים פ"ג ב': "אלהים אל-דמי לך, אל תחרש ואל תשקוט אל."⁵

במשך הזמן חלו שינויים בוועד־הפועל: במהלך 1943 נמנו עימו פרופ' שניאורסון, יצחק יציב וד"ר הרצל לנדא, שאותו החליף ר' בנימין ב"ר 1944. לצידם פעלו גם ד"ר מנחם לנדא, צבי שקרלט־שני, שלמה זלמן שרגאי, יצחק מלכו, פרופ' מארטין בובר ופרופ' בן־ציון דינור.⁶ נוסף על אלה שנמנו היו לקבוצה אוהדים שסייעו לפעולתה או באו להשתתף מדי פעם בדיונים. קשה לקבוע מה היתה מידת התמדתו של כל אחד מהחברים והאוהדים בפעולות הקבוצה, אך נראה כי פרופ' שניאורסון ור' בנימין היו הפעילים ביותר.⁷ בסך־הכל מנתה אל־דמי כעשרים עד שלושים איש. עשרה עד חמישה־עשר מהם היו מתאספים לעיתים בביתו של פרופ' שניאורסון בתל־אביב, אצל ר' בנימין או אצל הרב הרצוג בירושלים, וארבעה או חמישה ניהלו את הפעולה השוטפת בשני המקומות. החברים הקבועים שילמו

5. כמוטו נבחרו הפסוקים י"ב במשלי כ"ד: "התרפית ביום צרה, צר כִּתְּהָה; הצל לקוחים למות ומטים להִרְג אִם תַּחֲשׁוּךְ [...]..." (תיקי אל־דמי).

6. ד"ר הרצל לנדא, 1897–1967, היסטוריון והוגה־דיעות, מצאצאי מחבר הנודע ביהודה, ר' יחזקאל לנדא מפראג. הרצה על הפילוסופיה של הדתות בבית־המדורש לרבנים בפראנקפורט. בארץ ניהל את הפעולה התרבותית בבית־העם בתל־אביב, ושאַף להופכו לאוניברסיטה עממית.

יצחק יציב, 1889–1947, איש העלייה השנייה, מורה וסופר, מעורכי "קונטרס", "דבר" ו"דבר לילדים". חבר אחדות־העבודה.

צבי שקרלט־שני היה גזבר הקבוצה ומעין מזכיר שלה. היום עובד מגן־דוד־אדום.

ד"ר מנחם לנדא, 1900–1959, היסטוריון. הרצה בבית־המדורש לרבנים בברלין, היה חבר ועדת הפליטים של חבר־הלאומים בשנות השלושים וחבר המועצה לסעד לגולה בסוף שנות הארבעים.

שלמה זלמן שרגאי היה אז חבר הנהלת הוועד הלאומי והוועד־הפועל הציוני, חבר מערכת "הצופה", ראש מחלקת העיתונות של הוועד הלאומי, איש הפועל־המזרחי.

יצחק מלכו, 1894–1974, יליד סלוניק, היה איש ציבור ידוע בירושלים משנות העשרים, מקורב לר' בנימין ולמגנס, ופעיל בתנועת "איחוד". פעל הרבה להצלת יהודי רודוס. כתב, ערך ותירגם ספרים ומאמרים, בפרט על היהדות הספרדית.

7. למשל: פרופ' דב סדן, שלפי עדותו השפיעה עליו אל־דמי, והוא ראה עצמו "סוכן" שלה. (מכתבו אל המחברת, חול־המועד פסח תשל"ח). בישיבות אחרות השתתפו גם יצחק למדן, י.מ. ניימאן, בן־ציון כץ, אברהם שרון (שבדרון), אביגדור המאירי ובן־ציון ישראלי. דינור הגדיר עצמו באחת מישיבות אל־דמי כ"אורח במסיבתכם, אך משתתף בכל לב בעבודתכם." – יחזקאל י.מ. בר, במעגל הסתום, תל־אביב 1973, עמ' 93 (להלן: במעגל הסתום).

דמי חבר לכיסוי ההוצאות – בעיקר הדפסה, משלוח בדואר ונסיעות – ואוהדים תרמו מדי פעם סכומים חד-פעמיים.⁸

מהו המכנה-המשותף לאנשים שנמנו עם אל-דמי? רקע רעיוני או מפלגתי משותף לא היה להם: אומנם בולט מספרם של אנשי "ברית-שלום" ותנועת "איחוד" – ר' בנימין, בובר וברגמן, י"ל מגנס והנרייטה סולד. אך ש.ז. שרגאי, שניאורסון והרצל לנדא היו מאנשי המזרחי והמפד"ל, יציב ודינור באו ממפא"י, יוסף קרוק מפועלי-ציון, מנחם לנדאו ויוסף קלוזנר מהציונים הכלליים, והאחרון התקרב אחר-כך לרוויזיוניסטים, וכמו לנדא התנגד בתוקף לרעיונות "ברית-שלום". והיו גם בלתי-מפלגתיים ביניהם.

גם מספרם של אנשי האוניברסיטה העברית היה ניכר: מגנס, בובר, ברגמן, קלוזנר, דינור. אולם הפעילים ביותר באל-דמי לא נמנו עם סגל האוניברסיטה אלא עם אגודת הסופרים או אגודת העיתונאים, ביניהם יצחק יציב, ר' בנימין ושניאורסון. וכן היו גם בובר, דינור, קלוזנר, ש"י עגנון ושמועני חברי אגודת הסופרים. לא היה, אם כן, מרכז אחד – אירגון, מפלגה או רעיון – שסביבו התרכזו החברים לפני הקמת אל-דמי.

לפיכך נראה כי ההגדרה שנתן בובר לקבוצה היא הקולעת אף למכנה-המשותף לחבריה: "אינטלקטואלים [...] חרדים להצלה".⁹ כולם היו אנשי-רוח, שעסקו בעיקר בספרות, היסטוריה, פילוסופיה ויהדות, ובה במידה אף היו אנשי ציבור, שלא נמנעו מלהשמיע את דיעותיהם ולהילחם למענן, גם לפני שהצטרפו לאל-דמי; אנשים ידועים בציבוריות הארצישראלית, שנמנו עם העילית הרוחנית של הישוב וזכו בו להערכה בשל תרומתם, גם כאשר דיעותיהם עוררו התנגדות.

הצטרפותם לאל-דמי באה, כנראה, לא על רקע של היכרות או פעולה משותפת קודמת, אלא מתוך הזדעזעות מן הידיעות על השואה, ומתוך דחף להגיב עליהן. בישיבות הראשונות של אל-דמי הובע ספק בערכה של פעולת יחידים, מחוץ למסגרת האירגונית של המוסדות. בכל-זאת גברה הדיעה, שבה תמכו רוב הנוכחים, כי תפקידו של איש-הרוח להיות הצופה לבית ישראל, המתריע בפני הציבור על סכנות, מדריך את ההנהגה המדינית ובא אליה בתביעות. הקריאה הראשונה שפירסמה אל-דמי "לכלל" מדגישה כי הקבוצה פתוחה ליהודים מכל החוגים ומכל המקומות, והיא מתבססת על

8. לדברי ש.ז. שרגאי, תרמו ברל כצנלסון והרב מאיר ברלין סכומים גדולים, אך אין הוא זוכר כמה ומתי, והאם היתה זו תרומה אישית או ממפא"י ומ"המזרחי" (בשיחתו עם המחברת, 25.9.1978).

9. בעיות, ניסן תש"ד, עמ' 23.

היחס לשואה ועל הרצון לפעול, ולא על שום קריטריונים אחרים. ואמנם היו המצטרפים “חרדים להצלה”, ועל עניין זה היו נכונים להיאבק, להקדיש לו זמן וכוח, שלא על-מנת לקבל שכר או תפקיד. הם היו נתונים “בעויות ההתרוצצות”¹⁰ בהרגשה שכל רגע העובר ללא פעולה עולה בחיי אדם, ואי-עשייה בשעה כזו היא פשע, שהדורות הבאים יוקיעו אותו. כל אחד מהם הביע הרגשה זו בדרכו הוא, אם באמצעות ניתוח היסטורי כמו דינור וקלוזנר, מתוך התלבטות מוסרית כבובר, בכאב מאופק כביומניו של יציב, או במאמרים ומכתבים ארוכים ומנומקים, החוזרים שוב ושוב על אותן הפצרות ופניות, כשניאורסון ור’ בנימין.¹¹

יתכן גם שהתחושה המוקדמת של אסון מתקרב, שחשו רוב פעיליה הקבועים של הקבוצה עוד לפני 1942, סייעה לקרב אותם זה לזה. לאחר ליל הבדולח, בסוף נובמבר 1938, הקימו שניאורסון, בובר, ברגמן ור’ בנימין, יחד עם חברים נוספים, אגודה בשם “בין ישראל לעמים”. מטרתה היתה לארגן את אנשי-הרוח בארץ-ישראל לפנות לאנשי-רוח בעולם החופשי ולהתריע בפניהם על הסכנה הנשקפת לעולם כולו מרדיפות היהודים. פעולתה הקצרה של אגודה זו היתה פרולוג להקמת אל-דמי.¹² עדויות נוספות לאותה תחושת אסון אפשר למצוא בהרצאות, מאמרים וספרים של רוב אנשי אל-דמי בשנות השלושים,¹³ אם כי יש להדגיש שלעוד יהודים רבים היתה תחושה דומה, וכי איש לא חזה את השואה כפי שאכן אירעה.

מטרתה של אל-דמי לא היתה לפעול במקום מוסדות הישוב, או לסייע בהקמת גוף שיתחרה בפעולתם, אלא לדרבן את ההנהגה ואת הציבור כולו לפעולת הצלה מתמדת. היא שאפה לחזק “אווירה נוחה להצלה”, שתעמוד בעינה כל הזמן, ולא תניח לישוב, ליהדות ולאנשי-הרוח בעולם החופשי לשקוע ביאוש וברפיון-ידיים. “האידיאה של אל-דמי, כשמה כן היא, קוראת להבעה קולקטיבית מתמדת בצורתיה השונות של זעקה, אזעקה, אבל,

10. דב סדן, אלופי ומיודעי, תל-אביב 1972, עמ’ 165: “מי שלא חש בעויות ההתרוצצות שלו [של יציב] ושל חבריו, קוראי אל-דמי, לא ישער גודל יגונם.”

11. “אסור, אסור, אסור, שיעבור יום ללא רשימה” – פתק מר’ בנימין אל דוד זכאי, או מזכיר אגודת העיתונאים, תיק יציב, 11 IV 104, ארכיון העבודה (להלן: תיק יציב).

12. גם שאול טשרניחובסקי, אליעזר שטיינמן, הרב אסף, והד”ר קויפמן, גליקסון, מוסינזון, גרונמן, פיינברג ולוין נמנו על חברי “בין ישראל לעמים” (ארכיון לחינוך עברי ויהודי בארץ ובגולה על שם אביעזר ילון, תיק א-30).

13. ר’ בנימין, דבר, 27.10.1941, 9.2.1943; במישור, 6.4.1944; המעורר; חוברת ג’; שניאורסון בקונגרס בינלאומי לדמוגרפיה בפאריס, ב-1937; קלוזנר באוטוביוגרפיה, תל-אביב תש”י, עמ’ 324. דינור, מאוניים, ט”ו, עמ’ 252, ועוד.

מחאה, קריאה, הסברה, העמקה חודרת לתוך נבכי הטרגדיה, חיפוש בלתי-פוסק ונסיונות הצלה כלשהם ללא הפוגות.¹⁴

ב. הצעותיה ופעולתה של אל־דמי

אל־דמי לא היתה קבוצה מגובשת, הפועלת בצורה מתוכננת ובפרקי זמן קבועים. ניתן יותר לכנותה תנועת מחאה קטנה, הפועלת באופן ספונטני, ולא דווקא מתוך התייעצות והסכמה של כל חבריה. נראה שפרופ' שניאורסון ור' בנימין, שהיו כאמור הפעילים ביותר, פירסמו לפעמים דברים בשם אל־דמי מבלי ששאלו את כל החברים, וזאת מתוך קדחתנות וכדי שלא להחמיץ את השעה.¹⁵ יש לציין כי לא כל הצעותיה ורעיונותיה של אל־דמי היו בלעדיים לה, וחלקם הועלה בנפרד על־ידי אנשים וחוגים שונים בישוב. אפשר לחלק את פעולת אל־דמי לשלוש תקופות: א) ינואר 1943 – אפריל 1943, כלומר מהקמתה ועד ועידת ברמודה ומרד ג'טו וארשה; ב) מאי 1943 – דצמבר 1943, תקופת־ביניים; ג) שנת 1944, נסיונות להצלת יהדות הונגריה והבלקן. טרגדיה בשלוש מערכות, קרא לכך ר' בנימין.¹⁶

ינואר – אפריל 1943

בט' בטבת תש"ג (17.12.1942), הכריזו המוסדות הלאומיים על שלושים ימי אבל בישוב, על שואת יהודי אירופה.¹⁷ חברי אל־דמי קראו לישוב שלא להסתפק בכך, אלא להכריז על "מישטר אבל" – להימנע מכל סוגי השעשועים, ולהזכיר יום־יום בדרכים שונות את המתרחש באירופה. התנהגות כזו של הישוב, סברו, תשפיע גם על היהדות ודעת־הקהל בעולם החופשי. תוך כדי חודש האבל נדמה היה לחברי אל־דמי שהתענינות הציבור בנושא פוחתת, ועל כן יצאה משלחת של כמאה איש, חברים ותומכים, לרבנות הראשית בתל־אביב, ומשם בראשות הרבנים לעיריה, לתבוע ממנה

14. שניאורסון אל בובר, 24.3.1943, 11.7.1944. (ארכיון בובר, בית הספרים הלאומי, תיק 699/ח).

15. שניאורסון החליט ב־1943 להקדיש את רוב זמנו לאל־דמי ולהתנזר מתענוגות, כדי להזדהות עם סבל יהודי אירופה (שיחה עם אלמנתו, ד"ר חנה שניאורסון, במארס 1978). ר' בנימין על עצמו, דבר, 9.2.1943: "הוא הסתלק זה חודשים מכל עניין אחר. הוא שומע יומם וליל שוועת אחים ואחיות, הפושטים ידיהם ומבקשים הצלה."

16. במישור, 6.4.1944: בעיות, סיוון תש"ד.

17. באותו יום פורסמה הצהרת בעלות־הברית, שעליה חתמו אחת־עשרה מדינות. ההצהרה תיארה את ההשמדה השיטתית של יהודי אירופה, והזהירה את הפושעים מעונש. היתה זו הפעם הראשונה במלחמה שבעלות־הברית דיברו במפורש על השמדת יהודים.

תמיכה בדרישות אל־דמי למוסדות הלאומיים: שיכריזו יום אבל והפגנה כלל־ארצית. היו גם דיונים משותפים עם הרבנות הראשית בירושלים, ופניה אל אגודת הסופרים ואל האוניברסיטה שתכנסנה אסיפות־אבל משלהן.¹⁸ ואומנם הכריזה אסיפת־הנבחרים על שביתה כללית ועוצר של שעתיים, בִּיז אדר א' (22.2.1943) כנראה עקב לחץ הציבור, שהשתלבה בו פעולת אל־דמי והרבנים הראשיים.

כעבור זמן קצר נוכחה אל־דמי כי תביעתה להינזר מכל השעשועים לא תתקבל, והציעה שיונהג יום אבל בשבוע למשך שנה, שיערכו בו אזכרות בכל המקומות הציבוריים ומוסדות החינוך. רבים התנגדו לכך בטענה שזו בכינות והיסטריה ציבורית, ויש לגרוס לא אל־דמי אלא אל־דמע. גם במוסדות הישוב היו שסברו כי ימי האבל נכשלו ואין טעם ליוזם ימים נוספים כאלה. לעומתם היו שתמכו באל־דמי במכתבים ששלחו אליה ואל מערכות העיתונים.¹⁹

ההתנגדות להבעת האבל קוממה את אנשי אל־דמי והם העלו שורה ארוכה של נימוקים, עליהם חזרו שוב ושוב בשתי שנות פעולתם: הצעקה מעידה על מידת הכאב ועל ההזדהות עם האסון; היא מטרידה את העולם ואת בנות־הברית; היא פועלת נגד רפיון־הידיים שגרמו הנאצים לעולם החופשי; היא עשויה להרתיע את הנאצים ממעשיהם ולהזכיר להם את העונש הצפוי; היא יוצרת קשר בין חלקי העם המפוזר בגויים, בעוד שהשתיקה אינה טבעית במצב כזה ומגבירה את היאוש וההיוואשות מן ההצלה.²⁰

18. משלחת אל־דמי: 8.1.1943, 25.1.1943; הרבנות הראשית מוכנה לתמוך גם בדרישות נוספות של אל־דמי: 18.1.1943, 4.2.1943; פניה לאגודת הסופרים: 21.3.1943; התכתבות עם רקטור האוניברסיטה, 16.2.1943, 24.2.1943; פרופ' ש.ה. ברגמן לשניאורסון 7.3.1943, 7.4.1943 – האוניברסיטה בחרה בכל־זאת בוועדת תגובה, ופנתה בהצעות למוסדות. (תיקי אל־דמי).

19. שניאורסון ב־7.3.1943, כטייטת הצעות, וב־8.4.1943 ליצחק גרינבוים, יו"ר ועד ההצלה שליד הסוכנות, תיקי אל־דמי: על ועד ההצלה ראה להלן. מתנגדים לאבל: הארץ, 8.1.1943. במדור “נגד הזרם”, ובמכתבים למערכת עד סוף ינואר. יצחק בן־צבי יו"ר הנהלת הוועד הלאומי אל שניאורסון, 28.4.1943. תומכים: אליהו דובקין, ראש מחלקת העליה של הסוכנות, 16.4.1943; פרופ' ברגמן, 7.4.1943; חיים גרינברג, דבר, 30.7.1943; ד"ר יהודה קויפמן, מאזניים, י"ח, עמ' 340–341; אשר ברש ועוד. יש להדגיש כאן כי אל־דמי תבעה ביטויי אבל באופן כללי, ונמנעה מלזון בשאלה, האם הפגנות ושביתת מלאכה פוגעות במאמץ המלחמה וביחסים עם הבריטים. על כך ראה להלן.

20. קלויזנר, הצופה, 18.12.1942; ר"ב, במישור, 25.5.1944; דינור, גורלנו ומלחמתנו בימים אלה, הוצאת מפא"י, מארס 1943. התפרסם גם בספרו – זכור, דברים על השואה

הצעה נוספת של אל-דמי היתה הקמת מכון לתעמולה מודרנית מתוכננת, שינסה להיות משקל-נגד למיניסטריון-התעמולה של גבלס, ולשם כך יש לגייס סוציולוגים, סופרים ופסיכולוגים שיקדישו לכך את כל זמנם. בארץ יש ריכוז של מלומדים השולטים בלשונות רבות, שיוכלו לתרום בעבודתם במכון כזה תרומה יתודית למאמץ המלחמה. המכון יפנה אל חוגי האינטליגנציה בארצות החופשיות וישכנע אותם להפעיל לחץ על מדינאים ועל דעת-הקהל: יהא בכוחו להדגיש את ההזדררות המוסרית שבאה על האנושות כולה עקב השואה; הוא יוכל להוכיח לעמים המתענים תחת השלטון הנאצי שהשמדת יהודים היא ראשיתה של תוכנית לפגוע בכל עמי אירופה, ועל כן העזרה ליהודים לטובתם היא. המכון יפעל גם כלפי פנים – יארגן הרצאות לנוער ולקהל הרחב, כדי שיתודעו אל קהילות אירופה, עברן ותרבותן, ויבינו את גודל האסון. עליו לקיים האזנה שיטתית לרדיו, לתבוע שיהיה בו איזכור מתמיד של הידיעות המתקבלות מאירופה, לעדכן את הציבור ולהגביר את ערנותו.²¹

פועל-יוצא של מכון התעמולה, שהיה אמור לפעול בטווח הקצר, הוא הרעיון שהגתה אל-דמי בראשית 1943, להקים מוסד דומה לידושם של היום, שתפקידו יהיה איסוף שיטתי וניתוח מדעי של החומר הקשור בנאציזם ובשואה באירופה; סידור החומר לפי ארצות וקהילות ופירסום מסקנות המחקר ברבים. כעבור שנה וחצי הציע ועד אל-דמי – ר' בנימין, יציב ושניאורסון – את הרעיון בצורה רחבה יותר: הקמת מוסד בעל אמצעים, שתפקידו יהיה תביעת עונשים הולמים לפושעי המלחמה; היאבקות בביטויים הפומביים של שינאת ישראל, ועמידה על המישמר בארצות שבהן יש חשש להתלקחות; יצירת קשרים עם אנשי-רוח בעולם בד בבד עם ריכוז מיטב הכוחות בארץ. עד שיוקם מוסד כזה ניסתה אל-דמי להתחיל במלאכה בעצמה, באופן צנוע.²²

ולקחה, ירושלים תשי"ח, עמ' 43 (להלן: זכור).

שניאורסון, "לפילוסופי השתיקה והיאוש בימינו", הצופה, 11.2.1944: "על השתק ועל השתיקה במלחמת ההצלה", דבר, 8.11.1943; שניאורסון אל י. בן-צבי, 13.5.1943, תיקי אל-דמי: ועוד.

21. אל-דמי לעיריית תל-אביב, לוועד הלאומי, להנהלת הסוכנות, וליו"ר ועד ההצלה: 8.1.1943, 25.1.1943, 4.2.1943, 8.4.1943, בתיקי אל-דמי: קלוזנר, מאזניים י"ד, עמ' 376; ר"ב, דבר, 13.1.1943; דינור, מאזניים, י"ד, עמ' 385–386; שם, ט"ז, עמ' 254; שם, י"ח, עמ' 254; שניאורסון, "כיוון תעמולתנו ופנייתנו אל העולם", 7.3.1943, תיקי אל-דמי.

22. אל-דמי לגרינבוים, 8.4.1943 ולמגבית ההתגייסות וההצלה (ראה להלן), 1.9.1944.

בראשית ינואר 1943 השמיעה אל-דמי לראשונה תביעה להקים מוסד מרכזי, “שיהיה כולו קודש לפעולת הצלה דחופה”. באותו זמן, דצמבר 1942 וינואר 1943, נערך משאומתן בין הנהלת הסוכנות והוועד הלאומי לבין נציגי אגודת־ישראל והצ”ח, ובאמצע ינואר הקימו גופים אלה ועד הצלה מאוחד, שיצג את כל הזרמים בישוב. כיושב־ראש נבחר יצחק גרינבוים, שעמד בראש ועד־פועל מצומצם בן 12 איש – 5 מחברי הנהלת הסוכנות, 3 מהוועד הלאומי, 2 מאגודת־ישראל ו־2 מהצ”ח – ומתחתיו הוקמה מועצה רחבה, שכללה נציגי מפלגות, התאחדויות עולים ואירגונים כלכליים. הוועד היה אמור לרכז בידיו את כל פעולות הסיוע וההצלה שיושיט הישוב ליהודי אירופה.

במבט ראשון נראית תביעתה של אל-דמי תמוהה, שהרי חבריה ידעו מן העיתונות על ההכנות להקמת ועד ההצלה. אולם החברים בוועד שעמד לקום היו בעלי תפקידים נוספים, שאותם לא התכוונו לזנוח, ואל-דמי תבעה הקמת מוסד שפעילו יקדישו את כל זמנם להצלה בלבד, ולא להצלה כסרח עודף לפעילות אחרת. משום דרכי שלום הציעה שהמוסד להצלה יהיה כפקוח ועד ההצלה, ולא מוסד עצמאי מתחרה. לאחר פגישות והתכתבויות עם הנהלת הסוכנות והוועד הלאומי הוברר לחברי אל-דמי שמוסד מיוחד, כפי שהציעו, לא יקום. נדחתה גם הצעה נוספת שלהם – שהסוכנות תבחר מתוך הנהלתה שני חברים שיקדישו את כל זמנם ומרצם להצלה בלבד.²³ נוסף על כך הציעה אל-דמי לאגודת הסופרים, לאגודת העיתונאים, לאוניברסיטה העברית, לרבנות הראשית, לאירגון הרופאים ולאישים ידועים בציבור, שיפנו אל חוגים מקבילים ואל מכרים בארצות החופשיות, כדי שאלה ישפיעו למען הצלת יהדות אירופה. היא תבעה שהמוסדות יפנו לשירות השידור הבריטי, למען יקדיש שעת שידור יומית מהישוב אל הגולה; אל-דמי הצטרפה לתביעה להטיל כרוזים מעל גרמניה – בהם יש לאיים על העם הגרמני בעונש ולעודד את ההתנגדות למישטר הנאצי, ומעל ערי פולין

תיקי אל-דמי. אל-דמי אספה קטעי עיתונות, מאמרים ועדויות ופירסמה סידרת חוברות על נושאים הקשורים בשואה בשם “ספריית אל-דמי”; היא גם השתלבה בפעולה דומה של ועד ההצלה, שהוציא סידרת חוברות בשם “מפרשת השואה: תעודות על סבלות היהודים תחת שלטון הנאצים”. חוברת ב’ בסידרה זו – שואת ילדי היהודים באירופה, מאת משה פראגר – פורסמה בהוצאת ספריית אל-דמי, עם הקדמה של שניאורסון. החוברות והמאמרים נשלחו לכמה עשרות אנשים ומוסדות בארץ ובחו”ל.

23. התכתבות עם גרינבוים ותשובה מהנהלת הוועד הלאומי, 25.1.1943, 8.4.1943, 28.4.1943, תיקי אל-דמי: שלושה מזכירים עבדו עבודה מלאה בניסיונות ועד ההצלה. אך אל-דמי תבעה שגם אנשים מהנהלת הסוכנות יתמסרו להצלה.

– לבקש את עזרת האוכלוסיה ולומר ליהודים בגיטאות שהישוב איתם; אל-דמי פירסמה את רעיונותיה במאמרי עיתונות ובחוברות שנשלחו לאנשים ולמוסדות בארץ ובחוץ-לארץ; היא ניסתה לארגן כינוס ארצי של אנשי-רוח בשם "בתוך השואה", ונכשלה, למרות עבודת הכנה מרובה;²⁴ לעומת זאת נערכו כנסים צנועים יותר ודיונים לבירור בעיות השעה.

מאי – דצמבר 1943

בהשוואה לפעולה הנמרצת בחודשים הראשונים, היתה התקופה השנייה שקטה יותר: כיוון שכינון המוסד להצלה והנהגת מישר אבל נדחו, התרכזו חברי אל-דמי בנסיונות להקים מכון לתעמולה ולהסברה. אולם פניות חוזרות ונשנות לסוכנות ולוועד הלאומי, ונסיונות לגייס תמיכה באמצעות פניות אישיות, לא הועילו הרבה. בוועד ההצלה הועלו כמה הצעות-פשרה, שנועדו להשתיק את אל-דמי, אך המרחק ביניהן לבין הרעיון שלה היה גדול מכדי שתוכל להסכים עימן: מכון שיעבדו בו שני אנשים בהתנדבות, חצי יום כל אחד; והקמת ועדת הסברה ותעמולה ליד ועד ההצלה ובתמיכתו הכספית. הצעה זו נתקלה בהתנגדותם של ישעיהו קלינוב, ראש מחלקת ההסברה של הסוכנות, ויוסף גרביצקי, מנהל לישכת העיתונות, שחששו מכפילות בעבודתם ומתחרות בין המחלקות והוועדות.²⁵

אל-דמי הציעה דוגמה לשימוש שמכון הסברה יכול לעשות בידיעות הבאות מאירופה: לקראת סוף 1943 פורסמה בעיתונות בארץ עדות מפורטת של אדם שברח מטרבלינקה, והיתה זו הפעם הראשונה שהישוב קרא תיאור מדוייק של תהליך ההשמדה במחנות. אנשי אל-דמי בחושם ההיסטורי-הומאני, חשו מיידי – גם מתוך הידיעות המביכות והסותרות על השואה – שמתנות-המוות

24. פניות: לרבנות, 6.1.1943; לסופרים, 25.1.1943, 1.2.1943; לאוניברסיטה, 24.2.1943, תיקי אל-דמי; שידור: ר"ב, דבר, 19.1.1943, 30.1.1943, 19.2.1943, הצופה 10.2.1943; התקפות עליו, כאילו סינגר על העם הגרמני: הצופה, 25.1.1943, המשקיף, 31.1.1943, ועוד; הכנס שנכשל: אסיפות מוקדמות נערכו בירושלים ובתל-אביב. היתה ועדה מכינה – דינור, בובר, יציב, ר' בנימין ושניאורסון – והוכנה רשימה של כ-100 מוזמנים מכל הארץ. ועד אגודת הסופרים, שהבטיח לשתף פעולה, הכוזב. 6.4.1943, 9.4.1943, 13.5.1943 בתיקי אל-דמי ובתיקי יציב.

25. פניות לוועדה המתמדת של אסיפת הנבחרים (לדוד רמז ולשפרינצק): 2.5.1943. לוועד הלאומי: 20.6.1943, 2.7.1943. מ"מ עם ועד ההצלה: התכתבות מנומבמבר 1943 ועד דצמבר 1944, בתיקי אל-דמי, תיק יציב, ובתיקי ועד ההצלה בארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), 1941, 1429, S6/4587, S26/1232. נראה מן ההתכתבות שגרינבוים התנגד להקמת המכון, דובקין תמך, וניסה להשפיע על גרינבוים שישכים.

הם שיאה של ההדרדרות האנושית, ושמש עתיד ליהפך לסמל ולביטוי תמציתי של השואה. את שמה של אושוויץ, שעתידה היתה ליהפך לסמל כזה, עדיין לא הכירו; הם הציעו שהעדות על טרבלינקה תעמוד במוקד של מיתקפת הסברה התובעת פעולה. כן הציעו תגובה הולמת, בקנה-מידה עולמי, על חיסול גיטו וארשה, הגדול והידוע בגיטאות מזרח-אירופה.²⁶

למרות המשך הפעילות – פירסום חוברות ומאמרים, השמעת רעיונותיה בוועידת הסופרים, ומאבק על מכון התעמולה – היתה לחברי אל-דמי תחושה שהם מבודדים בציבור, והם ביקשו איש את קירבת רעהו. היה ברור להם שוועד ההצלה והוועד הלאומי אינם מעוניינים בהצעותיהם, ולפיכך חיפשו שותפים שיקרבו אותם למסדות. אל-דמי פנתה לנציג אגודת-ישראל בנשיאות ועד ההצלה, הרב יצחק מאיר לוי, והדגישה שהעמדת ההצלה כנושא ראשון ועיקרי משותפת לה ולאגודת-ישראל. אך למרות הסכמה עקרונית ותמיכה כללית ברעיונות אל-דמי, לא הגיעו לפעולה משותפת.²⁷ שני קווים אלה – חיפוש שותפים, והפער המתסכל בין רצונה של אל-דמי להפעיל לבין הדחיה שנדחתה על-ידי המוסדות – ממשיכים ומתגברים ביתר שאת בזמן שואת יהודי הונגריה.

שנת 1944

בסוף שנת 1943 חזר ד"ר אריה אלטמן, מנהיג הרוויזיוניסטים בארץ-ישראל, מביקור בקושטא. בשיחה עם ר' בנימין, שתוכנה הועבר לידעת אל-דמי, מסר ד"ר אלטמן הערכת מצב: בארצות הגרורות, בולגריה, רומניה והונגריה, יש נטיה למשאומתן עם בנות-הברית בגלל כשלונותיהם של הנאצים בחזיתות. דווקא בארצות אלה, הקרובות לתורכיה הנייטרלית, נשארו עוד קיבוצים יהודיים גדולים. היטלר עלול להשתלט על הגרורות כתגובה על התרחקותן ממנו, והקהילות היהודיות שנתרו – תישמדנה.

26. שניאורסון, יציב ולנדאו אל גרינבוים, אל חברי ועד ההצלה, אל אגודת העיתונאים, 18.11.1943. ראה נספח. תשובת ז' ורהאפטיג בשם הרב הרצוג, 22.11.1943. על גיטו וארשה: שניאורסון אל בן-צבי, 13.5.1943. תיקי אל דמי.

27. הרב י.מ. לוי, ממנהיגיה הבולטים של אגודת-ישראל בפולין; מונה ליוזנראט הראשון בווארשה; נמלט לארץ-ישראל ב-1940, ועסק הרבה בענייני עזרה והצלה. שניאורסון אל לוי 28.4.1943, 20.10.1943, ועוד, תיקי אל-דמי: כמה מחברי אגודת ישראל הציעו להקים חזית הצלה ישובית מאוחדת כבר באמצע 1942, ובטאונה "הדרך" הכליט את הידיעות מאירופה. הרב לוי תמך בהקמת מכון התעמולה ובאל-דמי בכלל, שדבריה שיקפו, לדעתו, ידיעות של חוגים רחבים בישוב. 30.12.1943, אצ"מ S6/4587; 1.3.1944, אצ"מ S26/1241 ועוד.

לפיכך יש להפעיל, ומיד, לחץ מדיני נמרץ על בנות-הברית, שתכלולנה במשא-ומתן שלהן עם הגרורות את שאלת הצלת היהודים. לשם כך דרושה נציגות מדינית רצינית של הישוב בתורכיה, שבה נמצאים נציגים מכל המדינות הלוחמות ומן הגרורות, והיא מהווה מרכז לאיסוף מידע צבאי ומדיני.²⁸

הערכה זו, למרות שלא היה בה משום חידוש, עוררה את אל-דמי לפעולה, שהיתה אינטנסיבית במיוחד לקראת הכינוסים הישוביים ומושבי אסיפת-הנבחרים בינואר, יוני, ספטמבר ודצמבר 1944. עם שובו של ד"ר אלטמן התקיימו בבתי הרבנים הראשיים, עמיאל והרצוג, כמה אסיפות של חברי אל-דמי ושל "עסקני הצלה" – כפי שקרא ר' בנימין לפועלים מחוץ למסגרת המוסדות – ונמתחה שם ביקורת קשה על פעולת ועד ההצלה שליד הסוכנות ופעולת נציגי הישוב בקושטא. הנוכחים בחרו ועדה – אלטמן, בובר, ברגמן, ר' בנימין ומלכו – שבררה את הצעת ד"ר אלטמן עם נציגי ועד ההצלה. אלה התנגדו, בטענה שדי בשליחי הישוב, העושים עבודה חשובה ומסורה בקושטא; ואילו אנשים שינהלו בשם מוסדות הישוב משא-ומתן מדיני על הצלה כדאי יותר לשלוח ישר ללונדון ולווינגטון. הוועדה ניהלה שיחות גם עם אישים בישוב, כמו הרב הרצוג וד"ר מרדכי עליאש, שהביעו נכונות לצאת לתורכיה. כמו כן סייעה לארגן כנס רבנים ונציגי התאחדויות עולים, שיצור לחץ של דעת-הקהל למען העמדת עניין ההצלה במרכז דיוניו של מושב אסיפת-הנבחרים, שנקבע ל-12 בינואר 1944.²⁹

28. ד"ר אריה אלטמן מונה על-ידי ז'בוטינסקי ב-1937 לראש תנועת הצה"ר בארץ-ישראל. מ-1940 עמד בראש המשרד המדיני העולמי של הצ"ח בירושלים. היה חבר הנהלת הוועד הלאומי. בשנות המלחמה נסע כמה פעמים לקאהיר ולקושטא, לבדוק אפשרויות של פעולה מדינית להצלת יהודי אירופה. בקושטא נמצאו ב-1943 עשרה שליחים של הישוב: 6 נציגי מפלגות, 2 נציגי עליה ב', נציג מחלקת העליה, וחיים ברלס, נציג הסוכנות, שעמד בראש פעולות ההצלה בתורכיה. אך אלטמן דיבר על מנהיגים מוכרים ובעלי שם שיבואו לקושטא לנהל משא-ומתן מדיני.

29. דו"ח מפורט על הישיבה שבה נבחרה הוועדה: בעיות, ניסן תש"ד. אידוב כהן אל דובקין, 16.12.1943, אצ"מ S26/1235. אידוב כהן היה ראש מחלקת ההסברה של הקק"ל, ערך את "העובד הציוני" ו"קרננו" – עיתון הקק"ל. היה מיווד עם ר' בנימין. כבר בראשית 1942 מתח ביקורת על יחס הישוב לאסון יהודי אירופה. פגישת חברי הוועדה עם נשיאות ועד ההצלה: 16.12.1943, אצ"מ S26/1241. ד"ר עליאש היה המזכיר הכללי של ועד הצירים ואחר-כך יועצו המשפטי של הוועד הלאומי; יצג את הישוב בוועדות החקירה בתקופה המנדט. הרב הרצוג פנה בפברואר 1940 אל שגריר בריט-המועצות בלונדון, מאיסקי, להשיג ממנו רשות מעבר דרך רוסיה לפליטי פולין בליטא. בנובמבר 1942, בקושטא, השפיע על הנונציוס רונקאלי (אחר-כך יוחנן ה-23)

בבוקר יום המושב פירסם ר' בנימין בעיתונות שורת הצעות, שהיו תמצית דרישותיה של אל-דמי באותה שעה: אסיפת-הנבחרים תכריז על מישטר הצלה – אימוץ וגיוס כל הכוחות בישוב – בכסף, בזמן ובפעילות – בצורה יעילה ומאורגנת; היא תבחר ועד-פועל בן 3–5 חברים, המשוחררים מכל פעולה ציבורית אחרת, שיעסקו בהצלה כלבד; היא תכריז על חובת הישוב להמציא תוך זמן קצר ביותר מיליון לירות למפעל ההצלה, ולהעמיד לעזרת הפליטים בגדים וחדרים לאיכסון, היא תמנה משלחות בעלות משקל שתצאנה מיד למדינות בנות-הברית ותתבענה הצלה.

למרות ההכנות איכזב מושב אסיפת-הנבחרים, ור' בנימין פינה אותו “ברמודה שלנו”, כינוי שהפך לסיסמתו עד סוף המלחמה. אנשי מפא”י הגיעו למושב יגעים ממועצה שנמשכה חמישה ימים והוקדשה לתוכנית בילטמור ולבעיות פנימיות של המפלגה, ולא תרמו כמעט דבר לדיון. המושב כונס ליום אחד, רובו הוקדש לבעיות הגיוס לצבא הבריטי, ובענייני הצלה לא נקבעה שום הרצאה. גרינבוים דיבר בכל-זאת בקצרה על אפשרויות הצלה שנפתחו לאחרונה ועל הכסף הרב הדרוש לכך, ואינו בנמצא. לא התקיים כל דיון על דברי גרינבוים ולא נידונו ההצעות שפירסם ר' בנימין.³⁰ למרות האכזבה המשיכה אל-דמי בפעולתה, ואף התעודדה מעט בחודשים הבאים. ראשית התברר שלמעשה נמסרו לוועד ההצלה כספים רבים יותר ממה שדיווח גרינבוים.³¹ שנית, מטעם ממשלת ארצות-הברית הוקם הוועד לפליטי מלחמה

שיסייע לשליחי הישוב שם. באביב 1944 פנה לאנשי דת בעולם כולו שיפסיקו את השילוחים מהונגריה, ונסע כמה פעמים לקאהיר, לפגישות עם הנוצרים האב ריס. נימוקי המתנגדים לאלטמן: גרינבוים, הזמן, 12.6.1944. אל-דמי ניסתה לגייס את תמיכת רמז, גולדה מאירסון ושפרינצק בהצעת אלטמן. לא ברור עד כמה הצליחה. תיק יציב, בלי תאריך.

30. תיאור המושב: בעיות, ניסן תש”ד. גרינבוים מסר שמגבית ההתגייסות וההצלה מוסרת להתגייסות 80% מהסכומים שהיא אוספת, ורק 20% להצלה. מגבית ההתגייסות, שנוסדה ביוני 1942, נהפכה באפריל 1943 למגבית ההתגייסות וההצלה, ואספה כספים גם להצלת יהודי אירופה. גרינבוים התפטר מראשות ועד ההצלה ב-17.1.1944, במחאה על היחס כלפיו וכלפי ועד ההצלה, ועל אופן חלוקת הכספים. הוא חזר בו רק לאחר הפצרות.

31. על-פי ההסכם שנחתם בין נשיאות מגבית ההתגייסות לבין ועד ההצלה ב-13.4.1943 הוקדשו 40.000 לא”י מהכנסות מגבית ההתגייסות וההצלה לצרכי גיוס וביטחון, ו-10.000 לא”י להצלה, מדי חודש, וזוהי באמת חלוקה של 80 ו-20 אחוזים. אך הכספים להצלה נאספו גם מחוץ למסגרת המגבית: מאנשים פרטיים וממפעלים; ממגביות מיוחדות, כמו תמורת יום העבודה “לעידוד מתגונני הגיטאות” שארגנה ההסתדרות הכללית במאי 1943, ו”חודש הגולה”, שנערך בספטמבר באותה השנה; ומיהדות

(War Refugee Board) ונציג הוועד, איירה הירשמן, פתח בפעולה בתורכיה. בארץ-ישראל קיוו שהוועד יעניק לפעולת ההצלה תנופה מדינית ואמצעים שהיו חסרים לישוב.³² ושלישית, עקב הלחץ הציבורי שהופעל על המוסדות, ובתוכו גם הלחץ של אל-דמי, יצאו הרב הרצוג והד"ר עליאש לתורכיה. זמן קצר אחר-כך, במארס אותה שנה, הסכימה תורכיה להגדיל את מספר רישיונות המעבר לפליטים לאחר שהבריטים הודיעו רשמית כי כל פליט שיגיע לתורכיה יזכה ברשיון עליה ארצה.³³

הצעות הפעולה של אל-דמי ב-1944 היו בעלות אופי מדיני-מעשי יותר מאשר ב-1943 ועוררו ויכוח חריף: "המשקיף", עיתונם של הרוויזיוניסטים, התקיף את "הרבי בנימינים" למיניהם, מוגי-הלב וצרי המוח, התובעים תביעה מעורפלת לאיסוף כספים להצלה. זו אינה אלא הונאה, שכן הדרך היחידה להצלה ממשית היא הפעלת המוני בית ישראל למלחמה גלויה על זכויותיו הפוליטיות. או יוכל העם היהודי להציל את בניו בעצמו, בלי להתחנן לפני אחרים. בהודמנות זו האשים "המשקיף" גם את הסוכנות, את מפא"י ואת גרינבוים בהפקרת יהדות אירופה. ר' בנימין חזר על הצעות אל-דמי, שאיסוף הכספים היה רק אחת מהן, וענה שגם המושג "מלחמה על זכויותינו" הוא מעורפל למדי. אם הכוונה להפגנות סוערות עד להתנגשויות דמים עם הבריטים – אלה יזיקו להצלה יותר מאשר יועילו לה. ואילו סכום כסף ממש, שיובטח לקליטת הפליטים, יהווה לחץ מוסרי על הבריטים והאמריקנים.

דרום-אפריקה, אנגליה, מצרים, ואחר-כך גם מהג'וינט. (ראה תיקי ועד ההצלה, אצ"מ 1266 S26/1084, 1238, 1240, 1140, 1089; ותיקי לישיבת גרינבוים, אצ"מ S46).
 32. ר' בנימין סבר שהרוויזיוניסטים בארצות-הברית, שהקימו שם את "חזית ישראל" להצלה, היו הראשונים שפעלו בצורה ממשית, ופעולתם השפיעה במידה מסויימת על הקמת ה-W.R.B. (בעיות, ניסן תש"ד, עמ' 20). הוא קרא ל"חזית ישראל" "מעין אל-דמי בארץ-ישראל (במישור, 10.2.1944).

33. חיים ברלס בספרו – הצלה בימי שואה, תל-אביב תשל"ה, עמ' 105 – ובשיחתו עם המחברת ב-19.3.1978, זוקף את נסיעת הרצוג ועליאש לתורכיה לזכות אל-דמי: במשך שעות התווכחו ר' בנימין ושו. שרגאי עם שרתוק וגרינבוים, עד שאלה הסכימו לנסיעה (ר"ב, במישור, 10.2.1944; מאזניים י"ח, עמ' 338; שרגאי בשיחה עם המחברת ב-25.9.1978). תורכיה הכריזה רשמית על מתן מעבר חופשי לפליטים כבר בפברואר 1941, אך למעשה נתנה אישורי מעבר ספורים לשובו, עיכבה והכשילה את המעבר ככל יכולתה, בתמיכת השגרירות הבריטית, שקיבלה בעניין זה הוראות ברורות מלונדון. השאלה היא, אם ביקורו של הרצוג בפברואר זירז את ההודעה הבריטית. אל-דמי היתה משוכנעת בכך. ד"ר יוסף קלרמן, נציג הצ"ח בקושטא, גרס שהאווירה בקושטא אחרי ביקור הרצוג נעשתה נוחה יותר. (בשיחה עם המחברת, 22.9.1980).

ועוד, ד״ר אלטמן מתעלה מעל לחישובים מפלגתיים, פועל למען הצלה עם אנשים בעלי דיעות שונות משלו, ואף הוא אינו סבור שמלחמה גלויה כבריטים היא דרך יחידה להצלה.³⁴

אולם כעבור שבועות ספורים נראו כל הוויכוחים מיותרים ועלובים מול המציאות: ב־19 במארס כבשו הנאצים את הונגריה. עם הוורמאכט הגיעו אייכמן ואנשיו, ובשבוע השלישי של מאי החלו שילוחים של כ־10–12 אלף יהודים ליום לאושוויץ, שם נחנכו משרפות חדשות. עד ה־7 ביולי כבר הושמדו כ־430,000 מיהודי הונגריה. זה קרה לקראת סוף המלחמה, כשכל העולם כבר ידע מהי אושוויץ ומה מתחולל בה, ואחרי שהשתלשלות עניינים זו נצפתה לפחות חצי שנה קודם לכן. הישוב הוכה בהלם. אין אונים עמד מול קצב ההשמדה, היעילות שבה התבצעה, מספרי הקורבנות. אל־דמי יצאה מגדרה בהאשמות, במלים בוטות, בהתפרצויות בציבור, מתוך הרגשה שאילו רק היינו מוכנים מראש, עם אירגון יעיל ומצוייד בכסף ובראשו מיטב ההנהגה במקום ובזמן הנכון...

ימים ספורים לאחר תחילת השילוחים הגיעה ארצה הידועה על אודותם, והנהלת הסוכנות התכנסה לשיבת חירום. בו ביום, ה־25 במאי 1944, במהלך הישיבה, הציע ר׳ בנימין למשה שרתוק לדרוש מבנות־הברית שתפצצנה את המסילות המוליכות מהונגריה לפולין. אחר־כך הוסיף תביעה לשלוח לקושטא מיד נציגות מדינית בעלת משקל, שתשב שם באופן קבוע, ולצרף אליה את ד״ר מגנס.³⁵

ב־5 ביוני קיים הישוב ״יום אזעקה להצלת השארית״: צום, תפילות

34. המשקיף, 20.3.1944. תשובת ר׳ בנימין: בעיות, סיוון, תש״ד, עמ׳ 104–116; במישור, 6.4.1944, עמ׳ ב׳–ו׳. הוויכוח החל אחרי שר׳ בנימין פנה, בעידודו של בן־גוריון, באיגרת גלויה לאנשי כלכלה ועסקים, שיתמכו באיסוף כספים להצלה (דבר, 27.1.1944, 2.3.1944; המשקיף, 13.3.1944, 20.3.1944). בשיחה עם המחברת, 16.7.1980, אישר ד״ר אלטמן את דברי ר׳ בנימין: לפני צאתו לקהיר ב־1944 לשיחות עם הבריטים ולאיסוף כספים מהיהדות המקומית, ביקש מהאצ״ל שיעכבו פעולות עד לשובו; הוא ניסה לפעול בענייני הצלה עם אנשי ברית־שלום, אגודת־ישראל ומפא״י.

35. 25.5.1944, אצ״מ S26/1251, פתק בכתב־יד לשרתוק. ראה נספח. אריה מורגנשטרן סבור שהחתימה ר״ב יכולה להיות גם של בנימין מינץ, נציג אגודת־ישראל בוועד ההצלה, ושמחבר הפתק נועץ קודם עם דב הוז. (ועד ההצלה המאוחד ופעולותיו, מורשת י״ג, הערה 175). אולם ר״ב היא חתימתו של ר׳ בנימין, והכתב הוא כתב־ידו; דב הוז נהרג ב־1940, והכוונה לדוד רמו. כנראה שר׳ בנימין היה הראשון שהציע את הרעיון בארץ־ישראל; הרב ויסמנדל מבראטיסלובה הציע אותו ב־16.5.1944 (ליויה רוטקירכן, חורבן יהדות סלובקיה, ירושלים תשכ״א, עמ׳ 237–238).

ועצרות אבל בכל ישוב; בכניין הסוכנות נערך כינוס בהשתתפות נציגים מכל חוגי הישוב. הכינוס תבע מבנות־הברית להציל כל עוד אפשר; מן הישוב – שיירתם למאמץ עליון של התנדבות כספית; את ממשלות הגרורות הזהיר שגם הן תיתנה את הדין. אחרי קריאת הצהרות הכינוס תבע ר' בנימין בהתרגשות ותוך התפרצות לדברי היושב־ראש, יצחק בן־צבי, לשלוח נציגות מדינית לקושטא, ובה מגנס והרב הרצוג. פרצה סערה ציבורית שהדיה נמשכו לפחות עד סוף יוני.³⁶ אך מגנס נסע לקושטא עם אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות, והם שבו משם ביולי 1944. שוב היתה לאל־דמי מעט הרגשת סיפוק – כמו אחרי שובם של הרב הרצוג וד"ר עליאש – כאשר דיווח קפלן עד כמה סייעה שליחותו של מגנס בהסדרת פעולתם של שליחי הישוב בקושטא. ימים מספר לאחר שובו אירגנה אל־דמי אסיפה בבית הרב הרצוג. מגנס הירצה על המצב, והמשתתפים חתמו על מכתב התובע ממנו לשבת בקושטא דרך קבע.³⁷

בינתיים ניסה גם פרופ' שניאורסון להפעיל את אגודת הסופרים: בכנס שנערך ב־4 ביוני 1944, יום לפני "יום האזעקה", הציע לסופרים לבחור בוועדת תגובה שתהיה בקשר מתמיד עם ועד ההצלה, ובמשלחת סופרים שתיסע לאנגליה ולאמריקה לארגן שם תעמולת הצלה בקנה־מידה הראוי לאסון.³⁸ ביוני ובתחילת יולי, כשהשילוחים מהונגריה היו בעיצומם, פתח שניאורסון במבצע שגור מברקים באמצעות אגודת־הסופרים, במימונו ובתמיכתו של ועד ההצלה: לאגודת הסופרים הסובייטים במוסקבה; לוועד

36. "אינצידנט מחוסר טעם ומזיק", הארץ, 6.6.1944, 11.6.1944: שם, 22.6.1944, 29.6.1944 ועוד – התקפות על ר' בנימין; שם, 27.6.1944 – מכתב המגן עליו: "אין אדם נתפס על צערו. אילו עשינו כולנו מעשים אשר לא ייעשו בזמנים כתיקונם, כאם בשעה ששוחטים את בנה, יתכן שהעולם היה מזדעזע."

37. בישיבת נשיאות ועד ההצלה, ב־14.7.1944, הביע מגנס הערכה רבה לעבודת ההצלה הנעשית בקושטא ויחד עם זאת מתח ביקורת על סדרי העבודה. הוא הצליח להביא ליצירת שני גופים: באחד כל הנציגים והשני ועד־פועל של 3–5 איש (אצ"מ S26/1238). יתכן שנסייעת מגנס סייעה להגדלת חלקו של הג'וינט במימון פעולות ההצלה (ספר מגבית ההתגייסות וההצלה, עמ' 104–105). לדעת ר' בנימין השתנה היחס בישוב כלפי מגנס כתוצאה משליחותו (בעיות, אלול תש"ד). יש לציין כי לא היה זה הניסיון הראשון להסדרת יחסי העבודה בקושטא.

38. שניאורסון אל אגודת הסופרים, 29.5.1944, תיקי אל־דמי; מאזניים י"ח, עמ' 346. ר' בנימין תמך בתביעת שניאורסון ובאמצע ויכוח ספרותי קם וגער בסופרים, שזה עיסוקם בשעה שאלפים נשמדים יום יום. הצעותיהם לא התקבלו כנראה. דברי שניאורסון פורסמו בחוברת ב"ספריית אל־דמי", בשם "צעקת מליונים על טבח מליונים".

היהודי האנטי-פשיסטי בקויבישב; לוועד הסופרים באנגליה ובארצות-הברית, לעיתונים החשובים, לצירי הפרלמנט והקונגרס, לארכיבישוף מקנטרברי ולצ'רצ'יל.³⁹

באמצע יולי ציווה העוצר ההונגרי ניקולאס הורטי על הפסקת המשלוחים מהונגריה, בהשפעת יום-הדין המתקרב ואזהרותיהם של אנשי דת שונים ובראשם האפיפיור, וכן הצלב האדום הבינלאומי ומלך שוודיה. שניאורסון ראה בזה הוכחה ניצחת לטענת אל-דמי, שאנשי-הרוח יכולים להשפיע, והמשיך במברקיו כדי למנוע את חידוש הגירושים. אולם בספטמבר הגיעו ידיעות מהונגריה על כך שגברים יהודיים מגויסים לעבודות-כפיה בתנאים נוראים. באיגרת דחופה למושב אסיפת-הנבחרים, שהתקיים ב-12 בספטמבר, הציעה אל-דמי לחזור ולפנות לממשלות ארצות-הברית, שווייץ, שוודיה, לצלב האדום הבינלאומי, למוסדות, לאישים – להפוך עולמות כפי שעשו בזמן השילוחים באביב, עד שיצליחו. כמו כן פנתה אל-דמי לוועד ההצלה, לברר מה הפעולה הנעשית לנוכח הידיעות הקשות.⁴⁰

הפעולה האחרונה של אל-דמי ב-1944 מאפיינת את דרכה: ב-4 בדצמבר, נערך מושב נוסף של אסיפת-הנבחרים. יומיים לאחר מכן נשלח מכתב מחאה לגרינבוים, חתום בידי שניאורסון, יציב ור' בנימין. אחר-כך פורסם המכתב בעיתונות כאיגרת גלויה בשם “מה קרה?”. במכתב ובאיגרת נטען שמושה שרתוק מסר בפתיחת המושב על ידיעות מחרידות, שהתקבלו שעות ספורות קודם לכן, בנוגע לגורל יהודי בודאפשט. רבבות הוגלו ורבבות מתו, וקצרה היד להושיעם. מיד אחר-כך עבר שרת לענייני הישוב הדחופים שעל

39. על המברקים חתמו גם דוד שמעונוביץ, יעקב כהן ופרופ' קליוזנר והם נשלחו בשם אגודת הסופרים. בנימין מינץ הביא את נוסח המברקים והכתובות משניאורסון לגרינבוים ושיכנע אותו לשלוח אותם. ראה הודעה על משלוח המברקים, 5.7.1944, אצ"מ S26/1232: “שבורי לב לנוכח טבח יהדות הונגריה: הרימו קולכם לעורר מדינאים בארצכם ומצפון העולם: השאילו קולכם ועטכם; נסו להשפיע על ממשלתכם שתופצנה כל הדרכים למחנות המוות בפולין.” נשלחו מברקים גם לארנסט המינגווי, פרל באק, אוגדן נש, ברנארד שאו, ברטראנד ראסל, אנטוני בבל, יוסף קרונין, אפטון סינקלר, ויקטור גולאנץ, הארולד לאסקי, אלינור ראתבון, ועוד. ממעטים התקבלה תשובה. ברנארד שאו ענה: “אינני יכול לעשות מאומה לעזור ליהדות הונגריה. מה אתם סבורים, שאני קיסר אירופה? כמובן שלבי עם היהודים, אך קשירת שמי בעניינם לא תעלה ולא תוריד.” (מברק מיום 30.9.44, תיקי אל-דמי).

40. חידוש המברקים בספטמבר – תיקי אל-דמי. כשהתקבלו תשובות מאגודת הסופרים באנגליה, מאלינור ראתבון (חברת הפרלמנט ופעילה בוועד הלאומי להצלה מן הטרור הנאצי) ומאחרים, שהם עושים כמיטב יכולתם, שלח שניאורסון דו"ח על מבצע המברקים שלו לבן-גוריון ולגרינבוים.

סדר-היום, והאסיפה לא הגיבה כלל על הידיעות. וכאן מסיימים מחברי האיגרת במלים שהן תמציתה של אל-דמי: נסיוננו המר הראה לנו את "חוסר האונים שלנו, ואת התועלת המפוקפקת של כל 'התגובות' למיניהן [...] אולם מבלי להתווכח על התועלת שבתגובות, הרי זה פשוט לא לפי כבודם האנושי של החיים והמתים שמאות אלפים יהודים נכרתים כעשב השדה, ללא צעקה וללא הד מפורש וראוי לשמו".⁴¹

ג. ביקורת חברי אל-דמי על יחס הישוב לשואה

מסוף 1942 ועד לוועידת ברמודה, שהתקיימה בימים 19-27 באפריל 1943, קיווה הישוב שבנות-הברית תיחלצנה לעזרת יהודי אירופה. אך תוצאותיה האפסיות של הוועידה הראו את ההיפך מזה. לחברי אל-דמי נראה היה שהישוב התייאש מאפשרויות הצלה, ושב לעיסוקיו ולמחלוקותיו, על-אף כאבו על השואה. בפגישה סוערת, שהתקיימה בכיתו של ר' בנימין בירושלים, ניתחו חברים ואוהדים את יחסו של הישוב לשואה. היה זה אחרי שהגיע ארצה מכתבה של טוסיה אלטמן, חברת הנהגת השומר-הצעיר בווארשה, שבו האשימה את הישוב בהתעלמות מן המתרחש באירופה.⁴² מסקנת המשתתפים היתה ששורש הצרה בחוסר הזדהות בין חלק העם היושב בארץ-ישראל ליתר חלקיו בגולה, ולפיכך "כל הווייתנו הפנימית מפוקפקת, למרות מעשי התחיה", כדברי בובר. דינור האשים את ההתרכזות בכניין הארץ, שגרמה לנו למדוד כל דבר באמת-מידה ישובית ארצית ולא כללי-יהודית. ושניאורסון הציע הסבר פסיכולוגי: אין המוח מסוגל לקלוט אסונות בקנה-מידה כזה, המתרחשים רחוק כל-כך, ולכן, למרות כאבו ורצונו הכן של הישוב לפעול ולהציל, משתק ההלם את הידיים, ועדיין ממשיכה להתקיים אצל רבים האשליה שהידיעות אינן מדויקות ומהימנות ממש.⁴³ שתי טענות עיקריות העלתה אל-דמי כלפי הישוב בפגישה זו ובאחרות, בדברים שנשאו וכתבו חבריה: הראשונה – שהשואה לא זיעזעה את אורח החיים, ושיגרת היומיום ממשיכה בין עצרות האבל וההכרזות.⁴⁴ הידיעות

41. ראה נספח: מכתב שניאורסון לגרינבוים ב־6.12.1944.

42. "אתם הרי מחקתם אותנו מזכרונכם [...] אל תדרשו בשלום איש. אינני רוצה לדעתם." נוסח מלא של מכתבה, בספר השומר-הצעיר, חלק א', מרחביה 1956, עמ' 523; מכתבים מן הגטאות, ליקטה ברכה חבס, תל-אביב תש"ג, עמ' 41-42. יצחק למדן קרא לפני הנוכחים מעין מכתב תשובה לטוסיה אלטמן, שבו ביטא בוששה עמוקה.

43. תיאור הפגישה: במעגל הסתום, עמ' 88-107. נערכה כנראה במחצית השנייה של 1943.

44. ב־17.12.1942 הכריזו המוסדות על חודש אבל; ב־22.2.1943 – על שביתה ועוצר;

מאירופה ועדויות הפליטים המגיעים משם נהפכו גם הן חלק מן השיגרה. ואשר לנוער, דור ראשון לגאולה: הסטונדטים בירושלים ערכו נשף כפורים תש"ג, הקיבוץ־המאוחד כינס אלפי בני נוער לעצרת מקהלות בעין־חרוד, והקיבוץ הארצי חידש את מחולות העם בדליה. החינוך הציוני היקנה לנוער יותר מדי הירות כלפי יהודים אחרים, ופחות מדי הרגשת שליחות ואחריות כלפיהם.⁴⁵

וטענה שניה: נוצר חוסר פרופורציה בין אורח חייו הרגוע של הישוב לבין גודל האסון והתכנון והמאמצים שמשקיעים הנאצים בהשמדה, ואפילו בין מאמץ המלחמה של הישוב לבין אופן התגייסותם של עמים אחרים למלחמה בנאצים.⁴⁶ ולא זו בלבד אלא שדווקא בזמן המלחמה והשואה ניכרת תופעה של ירידה מוסרית: משכירים לפליטים דירות במחירים מופקעים, לא שולחים די חבילות לאירופה ולפליטים בברית־המועצות, גבירים שהתעשרו אינם תורמים, מתפשטות הספרות וההתעשרות מן המלחמה.⁴⁷ העובדה שהישוב לא התארגן לפעולת הצלה הולמת, יש לה השלכה על כל המפעל הציוני: הציונות ראתה עצמה חיל החלוץ המכין מיקלט להצלת העם. והנה, בשעה שהעם משווע להצלה, שקוע הישוב בוויכוחים מדיניים ומפלגתיים על אופן הכנת המיקלט ודמותו, ובינתיים אובדים מיליונים. "נסו להעמיד זה מול זה, בתאריכים מדויקים, את הידיעות על השמדתן של אלפי קהילות ישראל [...] ולצידן את הידיעות על הפילוגים והפולמוסים במפלגות ובסיעות, ותיווכחו בכל האימות הגלומות בעובדות אלה לגבי כל עתידנו [...] אנו שוכחים שגם בדורות הבאים יביטו ויספרו וגם ירשמו כל דבר ומעשה שאנו עושים יום־יום בימים האלה [...] וחושש אני מאוד, שמשפטם של

ב־15.6.1943 – על יום שבתון, ונשלחה עצומה אל בעלות־הברית: ב־15.9.1943 – על "חודש התייחדות" עם יהדות אירופה: ב־5.6.1944 – על "יום זעקה", צום ושבתון, להצלת השארית.

45. השיגרה: אחרי שידור קטע בשם "וכל יהודי יומת ביריה" אומרת הקריינית ברדיו ירושלים: "ועתה תשמעו מוסיקה קלה, שלום לכולכם." (קטע מיומן יציב, 27.12.1942, בתוך: בין עין לנפש, תל־אביב תש"ג); שניאורסון אל יציב, 12.6.1943, תיק יציב. ר' בנימין, דבר, 19.1.1943 ועוד. על הנוער: ר' בנימין ב"חבלי התגובה", מאזניים ט"ו, עמ' 393, ובעיות, סיון תש"ה, עמ' 111: "ראיתי מדינה ובנושה אין בה." דינור, זכור, עמ' 60.

46. ר' בנימין, במישור, 13.1.1944, 27.1.1944, 6.4.1944, 29.6.1944: במעגל הסתום, עמ' 90, ואביגדור המאירי, שם, 103, מכתבי שניאורסון, יציב ולנדאו לוועד הלאומי, 25.1.1943, ולוועד הסופרים, 31.3.1943, תיקי אל־דמי.

47. ר' בנימין, במישור, 6.4.1944, 15.7.1944: "גבירים־חוזרים המקשיחים לבם משואת עמם." בן־ציון כץ, במעגל הסתום, עמ' 100: בובר, מאזניים י"ד, עמ' 380.

הדורות הקרובים ביותר אלינו, שמשפטם של בנינו עלינו, יהיה תמור ביותר.⁴⁸

טענות אל-דמי כלפי הנהגת היישוב היו מפורשות יותר: להנהגה הרוחנית חסרה רגישות וערנות למתרחש. העיתונאים לא הבליטו כראוי את הידיעות על השואה, נסחפו בשאננות הכללית ולא ניסו לעורר את דעת-הקהל, כפי שראוי היה להם שיעשו.⁴⁹ והסופרים – מעמדם הדרדר, אין הם עוד משפיעים ומוליקים כמו בראשית הציונות, בימי אחד-העם, ברנר וגורדון, אלא שותקים ועומדים מרחוק. חובה עליהם למתוח ביקורת על החברה בארץ-ישראל, ויחד עם זאת לעודד ולנסוך ביטחון. יצירתם צריכה להגיב על המתרחש, ולסייע ביצירת אווירה ההולמת את האסון.⁵⁰

טענה קשה הופנתה אל הנהגה המדינית במיוחד על-ידי ר' בנימין: הוא טען שלא נמצא בין אנשי היישוב לשיכבותיו ולחוגיו – בהסתדרות, בוועד הלאומי, בסוכנות, באוניברסיטה, בין עורכי העיתונים וכו' – אף אדם אחד בעל שיעור-קומה וכושר מעשה, שבבוא הידיעות על השואה יסתלק מכל ענייניו ויעסוק אך ורק בהצלה. לגבי כולם היתה ההצלה עניין שולי, תוספת לעיסוקיהם האחרים: למעבדה של וייצמן, לעיצוב העתיד המדיני על-ידי בן-גוריון, ל"עם עובד" של ברל.

אל וייצמן היפנה ר' בנימין קריאה נרגשת לצאת מן המעבדה אל העם, להקדיש לפחות חודש אחד מזמנו, ולנסות להציל את שארית ישראל ואת כבוד ישראל. מפניה זו, אם כי נוסחה באיפוק ובכבוד כלפי הנשיא הנערץ של ההסתדרות הציונית, השתמע שווייצמן העדיף, לדעת ר' בנימין, להקדיש את רוב זמנו לעניינים אחרים.⁵¹

48. דב סדן, פולמוס ושווה פולמוס, ירושלים תשל"ב, עמ' 32–33, 38; דינור, במעגל הסתום, עמ' 96; אביגדור המאירי, שם עמ' 102; ר' בנימין, בעיות, ינואר–פברואר 1945; במישור, 25.5.1944, המובאה: דינור, זכור, עמ' 63.

49. יומן יציב, בין עין לנפש, עמ' 167, 201; במישור, 25.5.1944. בכינוס העיתונאים במעלה-החמישה, בכ"ה אלול תש"ה, דויד זכאי, מזכיר אגודת העיתונאים, היכה על חטא. (מאזניים כ"א, עמ' 73, ועוד.) במחאה נגד העיתונאים והעורכים התנדב דב סדן להיות עורך-לילה ב"דבר", במשך חצי שנה, כדי להבליט את הידיעות על השואה, בתמיכת העורך ברל כצנלסון (מכתבו אל המחברת, 15.3.1978).

50. מאזניים י"ג, עמ' 390; שם י"ד, עמ' 63, 68, 380, 386; שם ט"ו, עמ' 269; שם י"ח, עמ' 338. קלוזנר אל שניאורסון, 7.1.1943, "אל מי הוא פונה? אל פגרים מתים, שאינם מתעוררים אלא כשיש עניין של פרנסה או כבוד?" (תיקי אל-דמי). התעורר ויכוח בין הסופרים, האם אפשר להגיב ביצירה מעמיקה על מאורעות תוך כדי התרחשותם.

51. בעיות, ינואר–פברואר 1945, עמ' 92.

בן-גוריון היה שקוע ראשו ורובו בעתידו המדיני של הישוב, וחברי אל-דמי לא ראו לנכון לפנות אליו ולבקש שיתמסר כולו להצלה, אלא תבעו ממנו שיהיה בקי במתרחש, וישפיע על אחרים לפעול. שניאורסון שלח לבן-גוריון בקביעות מאמרים וחוברות של אל-דמי ודיווחים על פעולתה, וקיבל ממנו תגובות מעודדות. ערב ועידת ברמודה שוחח ר' בנימין ארוכות עם בן-גוריון, סקר את הנעשה, והציע רעיונות שונים, וביחוד הדגיש את הצורך בהכנת סכום גדול לרגע בו תיפתחנה אפשרויות הצלה. בן-גוריון הבטיח את עזרתו באופן כללי, ואת השתתפותו במגביות ההצלה. כן הציע לר' בנימין לנסוע לארצות-הברית ולתבוע מן היהדות שם לארגן פעולות הצלה ולאסוף כספים. ר' בנימין המשיך בקו זה כלפי בן-גוריון גם אחרי פגישתם: הגן עליו מפני ההאשמה שהוא מתעלם מן השואה, ומצד שני לא היסס לתבוע ממנו פעולה, ואף להוכיחו קשות.⁵²

אולם מכל אישי הישוב, ברל הוא שהסב לאל-דמי את האכזבה הגדולה ביותר: הוא תמך בהקמתה, עזר לה בכסף, סייע בהבלטת הידיעות על השואה, הוציא בהוצאת "עם עובד" סידרת ספרים בשם "מן המוקד", שתכליתה היתה להעמיד את הישוב על המתרחש באירופה, והעלה את נושא ההצלה בהודמנויות שונות, אולי יותר ממנהיגים אחרים; הוא נראה כאדם המתאים ביותר לעמוד בראש מפעל הצלה בקנה-מידה גדול, גם משום שבשנות המלחמה לא היה בעל תפקיד רשמי, שהזנחתו היתה פוגעת בענייני היישוב; ובכל-זאת לא נענה להפצרות שניאורסון ור' בנימין ולא זנח את עיסוקו ב"עם עובד" לטובת ענייני ההצלה. על כך כתב ר' בנימין "איגרת קטרוג", לאחר מות ברל: "[...] אתה היית צריך להיות ראש וראשון [...] אך אתה נעדרת ביום עברה ושואה [...] הכזבת כמו אחרים [...] הוצאת המון ספרים – בימי השואה האיומה, ועל כן עלתה לנו 'עם עובד' ברכבות נפשות." האשמה חמורה זו עוררה כמובן תגובות, אך לא היה בהן כדי למתן את אכזבת אל-דמי.⁵³

52. הגנה על בן-גוריון: ר' בנימין אל בן-גוריון, 8.4.1943, המכון למורשת בן-גוריון. יציב אל סדן, ראשית 1943, מחלקת כתבי-היד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, תיק סדן 4/1072; ר' בנימין נגד התקפת "המשקיף" מיום כ"ה אדר תש"ד, בעיות, סיון תש"ד, עמ' 114; הפגישה עם בן-גוריון: במישור 6.4.1944; בן-גוריון אל שניאורסון 28.10.1943, תיקי אל-דמי; אצ"מ S44/471.

53. ר' בנימין, בעיות, אוקטובר 1945, עמ' 70–71. תגובות: באותו גיליון של "בעיות" ענה עקיבא ארנסט סימון, וכמוהו חיים גרינברג, ב"דבר" מיום 3.5.1946, שברל צדק בסירובו להיות חבר באל-דמי, כי עם כל הכבוד לה – תועלת רבה אין בה. בתשובתם יש לדעתי החטאה של כוונת אל-דמי בפנייתה לברל, ושל דרך פעולתה.

טענות נוספות הופנו נגד ההנהגה בכלל – על שאין היא מפעילה את הישוב במידה שהוא רוצה לפעול לטובת יהודי אירופה, ויש סכנה שהציבור יתרגל לחכות לפעולה יזומה מלמעלה; ההנהגה הפוליטית מתנכרת לאנשי-הרוח, ודוחה את ביקורתם ותרומתם גם יחד; הנהגות המפלגות השונות בישוב אינן מצליחות לדחות לזמן מה את חילוקי-הדיעות ביניהן ובתוכן וללכד את השורות למפעל הצלה מאוחד, מאורגן ויעיל. ובסיכום – הנהגת הישוב נתונה ראשה ורובה בעניינים אחרים, וההשמדה הולכת ונמשכת. "אהה, מה טוב היה אילו שהו והתמהמהו גם הימלר, גבלס וגרינג במעשה ההשמדה כדוגמת העסקנים שלנו [...] השוהים, מתרפים והולכים מתון-מתון כבני מרום, בחינת עוד היום גדול."⁵⁴

ד. הוויכוח בין אל-דמי לבין יצחק גרינבוים, יושב-ראש ועד ההצלה כזכור, נוסדו שני הגופים – ועד ההצלה ואל-דמי – במקביל, בסוף 1942. חברי ועד ההצלה, ובפרט היושב-ראש יצחק גרינבוים, הרגישו עצמם מותקפים על-ידי עצם הקמתה של אל-דמי: עוד לפני שהחל ועד ההצלה בפעולתו כבר יש הסבורים שאינו עתיד לפעול כהלכה, והמתכוונים להפעיל עליו לחץ. ביקורתה החריפה של אל-דמי לאחר הקמתה שיקפה גם דיעות של אנשים אחרים בישוב, והוסיפה לוועד ההצלה קושי על קשייו. גרינבוים חשש מפזיזר פעולת ההצלה אם יקומו אירגונים קטנים אחדים ויפעלו כל אחד בפני עצמו. היחסים היו איפוא מתוחים מן ההתחלה.

אל-דמי עקבה באופן קבוע אחר פעולת ועד ההצלה, באמצעות אנשים שישבו בו והיו מקורבים אליה, כמו ש.ו. שרגאי, שהיה חבר בנשיאות ועד ההצלה והיה גם מפעילי אל-דמי בירושלים. במארס 1943 בחר אירגון עולי מרכז אירופה את ד"ר מנחם לנדאו, ממייסדי ומפעילי אל-דמי בתל-אביב כבא-כוחו במליאת ועד ההצלה. בישיבות המליאה רשם פרוטוקולים משלו והביא את תוכנם לידיעת אל-דמי. יהושע סופרסקי, הרב יצחק-מאיר לויין ובנימין מינץ, חברי נשיאות ועד ההצלה, הסכימו עם דרכה של אל-דמי והציגו את רעיונותיה בישיבות הוועד. נראה שגם אצל אליהו דובקין, מראשי מחלקת העליה, מצאה אל-דמי אוזן קשבת, והוא טרח הרבה לתווך בינה לבין גרינבוים.⁵⁵

54. המובאה: ר' בנימין, במישור, 29.6.1944. על ההתנכרות לאנשי-רוח: שניאורסון אל שרתוק, 2.1.1944: "האומנם אני ושכמותי טובים לשעשוע בלבד?" תקי אל-דמי, ועוד.

55. שבועות ספורים אחרי הקמת ועד ההצלה התפטר ממנו שרגאי, במחאה על מה שנראה

על סמך המידע שאספו אנשי אל-דמי, הם הגיעו למסקנה שוועד ההצלה הוא גוף חסר ערך. המליאה היתה לדעתם מוסד רחב מדי, שהתאסף לעיתים נדירות מדי, והירבה במלל רגשני. לנשיאות הוועד לא היו סמכויות לפעולה ממשית. כיוון שמבחינה מדינית היה תלוי בהחלטות הנהלת הסוכנות והמחלקה המדינית שלה, ומבחינה כספית – בגזברות הסוכנות ובמגבית ההתגייסות וההצלה. הנשיאות הורכבה מבאי-כוח של גופים שונים – הנהלת הסוכנות, הוועד הלאומי, הצ”ח, אגודת-ישראל – שלא יכלו לקבל החלטות לפני התייעצות עם שולחיהם, ובאי-כוח אלה, כדברי ר’ בנימין, חלקם היה מסור מאוד לעניין ההצלה, וחלקם – ”התנמנמו”. את האווירה ששררה, לדעתם, במשרדי הסוכנות גינו אנשי אל-דמי בכל לשון של גינוי ותיארוה כרשמיות וקריירות, פילוסופיה של יאוש, אידיוטיות, אדישות, חוסר אחריות, ועוד כהנה וכהנה.⁵⁶

רק לגרינבוים, כחבר הנהלת הסוכנות, היו יותר אפשרויות פעולה, אולם הוא החזיק בתפקידים רבים נוספים. לא יתכן, טענה אל-דמי, שאדם טרוד אחד, מוכשר וכואב את הנושא ככל שיהיה, יכריע בשאלות ההצלה, ויעמוד בראש מוסד לקוי מבחינה אירגונית. גם אישיותו והשקפותיו של גרינבוים לא הכשירו אותו, לדעתה, להיות יושב-ראש ועד ההצלה. אומנם היו לו תכונות הנחוצות לתפקיד, כגון רצון טוב, כושר עבודה נדיר ומוח צלול. אך בטחונו המופרז בעצמו ובאמת שלו גרם לו שישלול באופן מוחלט את מתנגדיו ומבקריו, וימנע שיתוף-פעולה עם חברים לעבודה. ואכן – את דיעותיו השמיע גרינבוים בצורה נחרצת ותקיפה, ולא פעם התעוררה סערה ציבורית בעקבות התבטאויותיו.⁵⁷

לו כמגמה להימנע מרעש גדול סביב שואת אירופה. גב’ מרים לנדאו (דולן) הפקידה בידי המחברת תיק ובו חומר הנוגע לחברותו של ד”ר מנחם לנדאו בוועד ההצלה ובאל-דמי. יהושע סופרסקי היה חבר בהנהלת הוועד הלאומי, חבר בהנהלת מספר מפעלים כלכליים, ועמד כמה שנים בראש הציונים הכלליים ב’. ר’ בנימין רמז מדי פעם (במישור, 10.2.1944, למשל) שיש לאל-דמי מקורות מידע. יחד עם זה, ברור שדברים רבים נסתרו מידיעתה. על התומכים באל-דמי – בתיקי ועד ההצלה, אצ”מ S26/1232, ומחלקת העליה S6/4587.

56. בעיות, ניסן תש”ד, עמ’ 20; אלול תש”ד, עמ’ 196; במישור, 6.4.1944; יומן יציב, 2.7.1942, 15.3.1943; ר’ בנימין אל בן-גוריון, 8.4.1943, המכון למורשת בן-גוריון, ועוד.

57. הארץ, 25.1.1944; במישור, 15.1.1944; בעיות, ניסן תש”ד, עמ’ 16–17, ועוד. ר’ בנימין, דבר, 20.9.1946, ”על ספרו של יצחק גרינבוים, ’בימי חורבן ושואה’ (ירושלים, הוצאת חברים, תש”ו). זהו קובץ כמעט שלם של נאומיו ומאמריו בתקופת השואה. גרינבוים היה אז חבר בוועד-הפועל הציוני ובהנהלת הסוכנות; עמד בראש

בין גרינבוים לבין אל־דמי היו ויכוחים חריפים גם בנושאים עיוניים, כמו הרקע לשואה, ועמידת הציבור היהודי באירופה. באחד מכינוסי הסופרים הביע דינור את דעתו שהשואה מיוחדת במינה לא רק בהיקפה הגיאוגרפי והכמותי, אלא אף בכך שדמה של אומה נעשה הפקר באופן רשמי, והשמדתה היא ציר מרכזי באידיאולוגיה ובמנגנון של מדינה. הרצח הוא שיאו של תהליך עתיק יומין, וגם לאחריו ימשיכו הרוצחים והעומדים מנגד לחפש צידוק לעצמם. גרינבוים, שדיבר אחריו, ציטט הסבר כלכלי, גרמני־פולני, לפיו דחקו בעלי־המלאכה והסוחרים היהודים את השפעת העירוניים הגרמנים בארצות הסלבויות בימי־הביניים; עתה חייבים הגרמנים, בעזרת הסלבים, לעקור משורש את מתנגדיהם ההיסטוריים. או הסבר אחר: היוֹדְנֵראטים היו חשודים על שיתוף־פעולה עם הגרמנים, ולפיכך נמנעו מחתרות אחרות, כגון זו הפולנית, מלהושיט להם עזרה; בגלל מעמדם של היהודים בעולם, כעם שאינו לוחם יחד עם כל העמים הלוחמים, אין הנאצים חושבים את היהודים לבני־אדם, ולכן דמם מותר. היהודים החלו להתגונן מאוחר מדי, אחרי ש"צלם האדם נמחה מיהודי פולין ומהיהודים שגורשו לשם", והפסיוויות שלהם היא לא רק חרפה צורבת, אלא גם עילה להתקפות נוספות של הנאצים.⁵⁸

דיעות כאלה שהשמיע גרינבוים נראו לחברי אל־דמי כביטוי של חוסר יכולת לרדת לעומקם ולחומרתם של המאורעות באירופה, וכפסק־דין נמהר, שנחרץ מגבוה ומרחוק. "אחינו ואחיותינו נפלו במערכה שלהם, במערכת עולם, אף אם לא נלחמו בנשק. עצם הווייתם היתה מלחמה עקשנית ואדירה נגד החיה הטורפת", כדברי בובר.⁵⁹ במבטם החודר הבינו אנשי אל־דמי את התפיסה האפוקליפטית הלא־רציונלית שבשמה יצאו הנאצים נגד היהדות, והבינו כי עמדו כאן עולם ערכים אחד מול עולם הפוך ממנו, עולמות שאין להם כל אפשרות קיום זה בצד זה. נדמה שכאן אחד משורשיו של הוויכוח הנמשך עד היום, ועוד ימשך בוודאי, בדבר עמידתם של יהודי אירופה. גרינבוים ביטא השקפה פוזיטיבית־חומרית, המודדת כישלון או הצלחה לפי מה שנראה לעין ולפי התוצאה, ואילו אל־דמי ביטאה השקפה מוסרית, הרואה

מחלקת העבודה ומחלקת האירגון של הסוכנות, ובראש מוסד ביאליק, והיה במשך כל זמן המלחמה חבר בכמה ועדות קבועות וועדות אד־הוק, כמו הוועדה למען הציונים הוותיקים והוועדה התקציבית של הוועדה־הפועל הציוני. גם חילוניותו הקיצונית עוררה סערה לא פעם.

58. דברי גרינבוים ודינור: מאזניים ט"ז, עמ' 250 ואילך. גרינבוים גם במאזניים ט"ו, עמ' 258 ואילך, "אכן הופקר דמנו באירופה". מאמר זה אינו מופיע בקובץ "בימי חורבן ושואה".

59. זכור, עמ' 15.

את הגמול בעצם ההיאבקות. אותו חלק מן הישוב, שהגן על עצמו בנשק בשעת הצורך, האשים אחר־כך את יהדות אירופה בכך שהלכה כצאן לטבח, בעוד שאל־דמי הבינה את חוסר המוצא והבדידות שאליהם נקלע ציבור המוקע על־ידי רודפיו כהתגלמות הרע בעולם.

הפער בין השקפות גרינבוים לאלה של אל־דמי היה עמוק במיוחד בשאלת מקומה של ההצלה בעשייה הציונית בארץ־ישראל. הדברים שנשא דינור בכנס שבו התווכח עם גרינבוים מייצגים את אל־דמי בתמציתיות: "אנחנו חייבים להציל בכל הכוחות [...] עלינו החובה להציל את בית ישראל." ואילו לדעת גרינבוים לא זו החובה המוטלת על הישוב: הגולה הפקידה בידי הישוב את בניין הארץ, והסוכנות ממונה על הפיקדון הזה. המאבק על גאולת הארץ אינו נובע באופן ישיר מעצם השואה, ואינו משתלב באופן ישיר עם הפעולה לטובת הגולה. אם יש להכריע בין השניים – הציונות קודמת, והיא מעל לכל – "חיי הישוב, צרכיו ודאגותיו קודמים לשואה זו שהשיגה את הגולה באירופה כולה".⁶⁰

גרינבוים השמיע את דעתו זו בתקיפות ולא נרתע ממתנגדים. בכל־זאת ניכר ריכוך מה בעמדתו בראשית 1944: כובר האשים אז את ההנהגה בכך שהיא מנצלת את השואה לצרכים פוליטיים; הדבר פסול מבחינה מוסרית, גם אם מדובר במטרותינו המדיניות החשובות ביותר. אירגון האבל והמתאה בישוב כדי ליצור לחץ לשם השגת מטרות שלא הושגו עד כה בדרכים אחרות, מזיק להצלה ואינו מסייע לה. גרינבוים השיב שאין פסול בשילוב שאלת ארץ־ישראל בשאלת ההצלה, שהרי הארץ היא המיפלט לפליטים. המלחמה על זכותנו לעליה חופשית היא היא המלחמה להצלת שארית הפליטה מאירופה, ומי שמבדיל בין שני תפקידים אלה של העם בתקופה זו, מוכיח שאינו מבין מה דורשת השעה.⁶¹ ואולם אל־דמי לא חתרה לעליה חופשית כאחת הדרכים להצלה, אלא להצלה הקודמת לכל, ללא קשר לעליה ארצה דווקא.

מניגוד עקרוני זה נבעו עוד מחלוקות בין אל־דמי לגרינבוים בקשר לשאלות המעשיות, כמו חלוקת הכספים. ר' בנימין ניסה במשך חודשים לשכנע את גרינבוים שיש להפסיק את עבודת הבניין בארץ, ולהקדיש את כל כספי קרן־היסוד, הקרן־הקיימת ומגבית ההתגייסות וההצלה, להצלה בלבד.

60. דינור, מאזניים ט"ז, עמ' 254–255; גרינבוים, שם, עמ' 262–263, מאזניים ט"ו, עמ' 255; "על השואה ועל התגובה", נאום בוועד־הפועל הציוני, 18.1.1943.

61. בובר, בעיות, ניסן תש"ד, עמ' 22–23; גרינבוים: "אכן אשמנו בגדנו!", הזמן, 21.4.1944.

גרינבוים ענה: "לא, ואני אומר עוד הפעם לא [...] צריך לעמוד בפני גל זה הזוחה את הפעולות הציוניות לשורה שניה.⁶²" הוויכוח גם נסב על שאלת פירסום כל האמת בדבר היקף השואה, כפי שתבעה אל-דמי. כזכור, הואשמה הסוכנות, וגרינבוים בפרט, ב"השתקה" – בכך שקיבלו ידיעות מהימנות על המתרחש עוד במחצית 1942, והסתירו אותן במשך כמה חודשים מידיעת הציבור. גרינבוים התגונן בטענה שהישוב ידע היטב לפחות חלק מן התמונה, מתוך העיתונות, אך קשה היה להאמין בידיעות, בפרט משום שהתקדמות הגרמנים בצפון-אפריקה באותו זמן העמידה בסכנה את הישוב והסיחה את דעתו.⁶³

גרינבוים התנגד לעריכת ימי אבל ועצרות, כמו למשל העצרת שתוכננה במחאה על תוצאות ועידת ברמודה. טוב שהציבור שמח מעט, אמר, והשבתת שימחתו לא תועיל ליהודי אירופה. השקפה זו הותקפה בחריפות על-ידי אל-דמי ותומכיה, כביטוי לחוסר רגישות לאסונה של הגולה.⁶⁴ גרינבוים דחה בתקיפות הצעות לארגן מחדש את ועד ההצלה, לדוות יותר לחברים על הנעשה, ולתת להם לפעול יותר. על הדרישה שיתפטר מתפקידו האחרים, כפי שתבעה אל-דמי, לא ענה כלל, ועל הצעתה למנות אנשים נוספים לחברי ועד ההצלה, שכל זמנם יוקדש להצלה בלבד, ענה שהם ישתגעו מחוסר הזדמנויות לפעולה. הוא היה בטוח שאת אשר אפשר לעשות – עושים, ומה שאין עושים – ודאי שאי אפשר לעשות. אל-דמי לא היתה בטוחה בכך כלל.⁶⁵ כל זה פסל את גרינבוים בעיני אל-דמי מלשמש בתפקיד יושב-ראש ועד ההצלה. גרינבוים נפגע מאוד מן הביקורת שנמתחה עליו והשיב עליה מתוך כאב: הטענות וההאשמות כלפיו נובעות מראיה בלתי-ריאלית של המציאות שבה נתון הישוב, שהיא מציאות של חולשה, אמצעים מצומצמים, תלות בבריטים ובבעלות-הברית, קשיים שגרמה המלחמה, ובידוד מול עולם עויין. "בעלי התוכחה", כפי שהוא מכנה את אל-דמי ותומכיה ואת יתר מבקריו, בטוחים שאילו הנהגת הישוב רצתה, היה ניתן להתגבר על כל מכשול. אין הם מבינים ששום הסברה לא תשכנע מישהו שאין לו אינטרס ממשי לעזור.

62. נאום בוועד-הפועל הציוני ב־1.1943.18: דבר, 13.1.1944.

63. בימי חורבן ושואה, עמ' 62–64. לדברי בובר צריך היה לשתף את העם בידיעה ובדאגה – בעיות, ניסן תש"ד.

64. גרינבוים: "צער וחמלה וזעם אין אונים", העולם, 4.12.1941: "על ההאשמות ועל הצעקות", הזמן, 13.12.1944, ועוד. אל-דמי: במעגל הסתום, עמ' 93, ועוד.

65. פרוטוקולים מן הימים 23.3.1943, 8.4.1943, בתיק לנדאו (ראה הערה 55): ר' בנימין, דבר, 20.9.1946.

אין הם יודעים בכמה קורבנות ומאמצים עולה כל מעשה הצלה פעוט, הבטל בשישים ריבוא לעומת ממדי השואה.⁶⁶

ביקורתו של גרינבוים צודקת בחלקה. לפעמים התבטאו חברי אל-דמי בחריפות רבה מדי ובניסוחים בוטים, שבהם האשימו את ההנהגה כי יכלה למנוע חלק מן ההשמדה ולא עשתה זאת: "עם־עובד' עלתה לנו אלפי נפשות", וכדומה. מדבריהם אפשר היה להבין שהישוב והנהגתו הם הגורם המכריע המנהל את עבודת ההצלה, ולא גורם הכפוף לרצונן הטוב של בנות־הברית, למדיניות הספר הלבן ולתנאי המלחמה. נראה שאל-דמי ואחרים נתפסו לכעס על ההתבטאויות המקוממות של גרינבוים, אך לא בדקו אם מעשיו תואמים את ההתבטאויות, או שמא השקיע בהצלה יותר משהודה או יותר משנראה מבחוץ. בלי בדיקה כזו קשה להבין כיצד יכול היה הוא, ממנהיגי המובהקים של יהדות פולין, לחרוץ עליה משפט בפסקנות כזו, ולא לראות בהצלתה עניין ראשון ומרכזי, ומדוע המשיך לעמוד בראש ועד ההצלה, תפקיד שהביא עליו רק ביקורת, התקפות ומפח נפש. יתכן שגרינבוים שימש כתובת לרגשות החרון של הישוב, שקצרה ידו מלהציל. אולם גרינבוים החטיא בתשובתו את הנקודה המרכזית בתביעות אל-דמי, שהטיפה כי הפעולה להצלת יהודי אירופה אינה צריכה להיעשות בצורה ריאליזם ומחושבת, לפי אפשרויות הישוב, אלא יש לעשות הכל, גם דברים לא הגיוניים, בלא התחשבות באפשרויות ההצלה המעשיות. וזה משני טעמים: האחד – אולי יש שביב תקווה שאם ייעשה הכל, תימצאנה עוד דרכי הצלה. והשני – לעולם לא נדע כמה נפשות יכולנו להציל, אילו התאמצנו עד קצה גבול היכולת: יתכן שהיינו מצילים רק עוד אלפים ספורים, אך אנו ובנינו אחרינו היינו יודעים שניסינו הכל, ודמותנו הלאומית, הציונית והאנושית היתה יוצאת בכבוד ממיבחן השואה.

ה. תרומתה של אל-דמי

המעין במסמכים שהשאירה אל-דמי אחריה אינו יכול שלא לחוש כבוד לחבריה: רובם לא היו אנשים צעירים, חלקם גם לא לגמרי בריאים. לא היתה להם שום תמיכה כספית או אירגונית, ובכל־זאת חזרו בלהט על דיעותיהם שוב ושוב: התריעו, כתבו, פנו, מתוך אימוץ כל הכוחות, בלי חישובים מפלגתיים או אישיים. הם היו קומץ אנשי־רוח בעלי דיעות שונות וטמפרמנט אישי שונה, אך ניכרת בדבריהם הערכה הדדית ששררה בין החברים, ורצון

66. תשובת גרינבוים למויכחיו בשלושה מאמרים: "אכן אשמנו בגדנו", הזמן, 21.4.1944; "ברמודה שלנו", שם, 12.6.1944; "על ההאשמות ועל הצעקות", שם, 13.12.1944.

לפעול לקראת מטרה משותפת. השאלה היא, מה היתה תרומתם כקבוצה, ובאיזו מידה הצליחו במשימה שנטלו על עצמם. יש להבחין בין ההערכה שזכו לה בזמנם לבין הערכתנו שלנו היום, דור אחרי השואה.

אל־דמי ספגה ביקורת קשה בשתי שנות פעולתה: לא קשה היה לראות בחבורה זו, שרובה פרופסורים ודוקטורים, אנשי־רוח מתנשאים, צדיקים טרדנים המטיפים לאחרים. הביטויים הבוטים והביקורתיים שהטיחו לא סייעו לחבב אותם על הציבור, אלא עוררו בו הרגשה שהם נטלו לעצמם מונופול על הצער והכאב. סגנון הכתיבה והדיבור המיוחד לכל אחד מהם – זה בעברית של תלמידי־חכמים וזה בניתוח היסטורי־פילוסופי מסובך – לא הקלו על הצגת רעיונותיהם כמעשיים. אין לי ספק שכאשר היה גרינבוים, הרציונליסט החילוני, מקבל מכתב ובו, נוסף לרעיונות העיקריים בענייני הצלה, גם פסוקים מהמקרא בצד משלים בארמית – היה תוקפו חשק עז להשליך את המכתב לסל. חברי אל־דמי הרגישו היטב בביקורת כלפיהם, ואפשר לקרוא בתיקיהם את ההתמררות על ועד ההצלה, הדוחה אותם הלך ושוב, על מכתבים שלא נענו ואנשים שלא הופיעו לשיבות, על תמיכה כספית שהובטחה לפני חודשים ולא התקבלה, ועל התקפות אישיות בעיתונות. לא אחת גברה עליהם הרגשת הבדידות של המאמין ברעיון שאין לו תומכים.

בכל־זאת נדמה לי שאל־דמי הגזימה בטיפוח הרגשת הבדידות הזו: היו בישוב אנשים שהעריכו את פעולתה, וראו בה כוח מעורר למחשבה ואפילו כתובת להצעות פעולה; אפשר לראות זאת בהתבטאויות שונות בעיתונות, בכינוסי הסופרים ובמכתבים אל חברי הקבוצה. גם ההנהגה לא התעלמה ממנה. בצמרת ההסתדרות מצאה אל־דמי אוזן קשבת אצל רמז, גולדה מאירסון, שזר, שפרינצק וברל. גם שרתוק, בן־גוריון וגרינבוים – למרות שהתנגדו לדיעותיהם ולהצעותיהם ונפגעו מביקורתם החריפה של חברי אל־דמי – לא זילזלו בהם, רחשו כבוד לשיעור קומתם כאנשים, והיו מוכנים להתווכח איתם בעל־פה ובכתב, לפרסם חומר ולשלוח מברקים בשמם.

התמונה הקודרת שציירה אל־דמי על יחס הישוב לשואה נראית מוגזמת אף היא: היו כבר אז סופרים שכתבו ודיברו על השואה כלא פחות תוכחה וכאב מאשר אל־דמי. היו מקומות ישוב ובתים שבהם קיבלו את הפליטים בזרועות פתוחות, ולא חסכו בתרומות למגביות ובמשלוח חבילות. להיפך: המגביות המיוחדות להצלה הצליחו בפני עצמן, וגם הגבירו את התרומות למגבית ההתגייסות, כשהכנסותיה של זו היו ברידה. הצליח גם מבצע "כסות החורף" שבאמצעותו נאספו בגדים לפליטים שהגיעו ארצה, או שהיו עדיין בארצות שונות. היו בישוב עוד "עסקני הצלה" שהשואה לא נתנה להם מנוח: אנשים רבים התנדבו לפעולות שונות והעלו הצעות בפני ועד ההצלה והנהלת

הסוכנות. אין לשכוח את המתגייסים לצבא הבריטי ולבריגדה כדי להילחם בנאצים, את הצנחנים והשליחים בקושטא ובז'נבה ובמקומות אחרים, ואת אנשי המוסד לעליה, ומארגני הבריחה ורבים אחרים. מכל אלה, כלומר – מתגובת האנשים ביישוב כפרטים – התעלמה אל־דמי כשערכה חשבון־נפש מדי פעם. נשאלת השאלה, איך – אם בכלל – אפשר לקבוע את עומק הזעזוע והאבל בחייו של כל פרט.

אולם ביקורתה של אל־דמי קלעה לגבי הישוב כציבור: הישוב לא שינה את אורח חייו ולא יצא מגדרו בגלל השואה; הוא לא הפסיק להשקיע את מיטב כוחו בבעיות פנימיות ומפלגתיות; לא נשמעה קריאה להקפיא את העשייה לפי שעה ולגייס את עיקר המשאבים והכוחות להצלה, להיפך: השנים 1943 ו־1944 היו שנות התקדמות בתעשייה, בבניין ובהתיישבות בארץ־ישראל; לא קם מנהיג שהתמסר כולו להצלה, ולא אורגן מוסד הצלה בעל כושר פעולה ויעיל. דברים אלה ניתן לומר ללא קשר לאפשרויות הריאליות להצלחת ההצלה, ואין בהם שמץ של המעטה בערך תרומתם של האנשים הרבים ביישוב שנחלצו לפעולת הצלה בארץ או סיכנו חייהם בחוץ־לארץ.

אל־דמי צדקה גם ביחס להנהגה: היא הבינה שהחזון הציוני הוא חזות הכל בשביל בן־גוריון ואין טעם להתקיף אותו על כך. היא התקיפה את וייצמן וברל, שלא הקדישו בשנות המלחמה את כל כוחם לתפקיד ציבורי, אף שהיה להם משקל אישי ומוסרי רב ופופולריות עצומה – לווייצמן ביחוד אצל מדינאים ויהודים בעולם המערבי, ולברל ביישוב. ברל היה חברו הקרוב והנערץ של בן־גוריון, ואם מישוה יכול היה להשפיע על בן־גוריון הרי זה ברל. קשה להבין היום מדוע לא ראו וייצמן או ברל בהצלה את האתגר הגדול ביותר למנהיג יהודי; והלא היחס העמוק של שניהם לצרת עמם אינו מוטל בספק. שאלה זו, כמו גם שאלת יחסו של גרינבוים לשואה, טעונה עדיין בירור.⁶⁷

אל־דמי פנתה בתביעות למנהיגים ולהנהגה בכלל, אך נמנעה מלהיגרר אחרי ויכוחים מפלגתיים. לדעתה יכולה וחייבת היתה שאלת ההצלה לעמוד מעל לכל ויכוח פוליטי, כפי שאומנם היתה לגבי אל־דמי עצמה: היא יצרה תופעה פוליטית מעניינת, כאשר נפגשו בכתי הרבנים הראשיים אנשים מברית־שלום ומאגודת ישראל עם מנהיג הרוויזיוניסטים, ועם חברים של אחדות־העבודה ופועלי־ציון, וכולם יחד ניסו להשפיע על פעולת המוסדות

67. בספרה "ברל" (תל־אביב 1980) תמהה גם אניטה שפירא על ברל שלא היה פעיל בענייני הצלה, למרות כאבו הגדול על המתרחש, ומגיעה למסקנה שגילו, מחלתו, והרגשת הניתוק ממפלגתו אינם בגדר תשובה מספקת, והשאלה נשארת תלויה ועומדת.

הלאומיים. מתוך מגמה זו של ליכוד השורות נמנעה אל־דמי מלדון בשאלות שהסעירו את הציבור: האם השתיקה ההנהגה את הידיעות על השואה? האם נוצלה השואה לקידום ענייני המדינה שבדרך? עד איזה גבול אפשר היה להפעיל לחץ על הבריטים שיסייעו להצלה? ועוד. ההימנעות מדיון בשאלות שהמפלגות בארץ היו חלוקות ביחס אליהן, הפחיתה מערכו של הוויכוח הציבורי שעוררה אל־דמי, ונתנה לו אופי כללי ולא מוגדר דיו.

עצם ההתייחסות אל אל־דמי, לחיוב ולשלילה, הביאה למידה צנועה של הצלחה במשימתם, כי בעקבותיה עלה נושא ההצלה לכותרות. אולם בעיקרו של דבר לא הצליחה אל־דמי להביא להגשמת הצעותיה, אשר אולי דווקא משום שהיו רציניות וקולעות, קשה היה לקבל אותן ולממשן. אל־דמי תבעה שינוי באורח החיים ובסדר העדיפויות: לא עוד בניית הישוב בארץ־ישראל כמפעל טיפוחים של הגולה באירופה, אלא הצלת הגולה על־ידי הישוב. אל־דמי לא העריכה נכונה את הכאב והמבוכה שנגרמו להנהגה המדינית על־ידי השאלה, האם שינוי סדר העדיפויות לא היה מעמיד את הישגי הישוב בסכנה והאם ההתמקדות בהצלה לא היתה מביאה לדלדול המשאבים הצנועים, להתרוקנות הישוב מנוער שיכול להגן עליו, להתנגשות גלויה עם הבריטים מבלי שהישוב יהיה מוכן לה. בשתי אבני הנגף האלה – החשש לסכן את הישגי הישוב, ומיעוט אפשרויותיו להציל באופן עצמאי – לא היתה אל־דמי נכונה להתחשב, ועל כן האשים אותה גרינבוים בהיעדר ריאליזם מדיני, ואילו אל־דמי סברה ששום הישג מדיני־ציוני אין בו טעם ותוכן כל עוד צרת העם מהווה עניין שולי לגבי העושים במלאכת הציונות.

ממרחק הזמן נראה שתרומתה של אל־דמי אינה צריכה להימדד על־פי היחס כלפיה בשנות פעולתה, או על־פי מידת הצלחתה לממש את הצעותיה. עיקר תרומתה הוא בנסיונה להצביע על הבעיות העיקריות שהעלתה השואה. יתכן שהיה זה נסיון ראשון, אם לא יחיד במינו, להבין את השואה ואת השלכותיה תוך כדי התרחשותה. כל אחד מהחברים תרם לדיונים את זווית הראיה המיוחדת לו. שיעור קומתם של המשתתפים והגותם קודם לשנות השואה בבעיות היסטוריות, חברתיות ומוסריות, הם שהקנו לדיוניהם את עומקם והיקפם.⁶⁸

68. שניים מן הדיונים זכו לתיאור רחב יותר מן האחרים. ראה זכור, עמ' 14–34, שם מפורטות חמש "השקפות על שבר בית־ישראל": של פילוסוף (בובר), חסיד (שניאורסון), היסטוריון (דינור), סופר־עיתונאי (יצבי), וחילל איש־משק (בן־ציון ישראלי מנינת). וראה גם במעגל הסתום, עמ' 88–107. בדיון זה השתתפו מלבד חברי אל־דמי גם יצחק למדן, אביגדור המאירי, בן־ציון כץ ואברהם שרון (שבדרון).

הבעיות שבהן דנו החברים נראות לנו גם היום כמהותיות ביותר: מקומם של יוזמת הפרט, של הסברה יעילה ושל איש-הרוח בעולם המודרני; השמדת-עם כתופעה חוזרת במאה העשרים – מבלי לבטל את יחודה של השואה;⁶⁹ הבחנה בין קבלת קטעי מידע לבין קליטתם ויצירת תמונה מהם; השואה כמאורע כלי-כך בלתי-נתפס על-ידי ההבנה האנושית, עד כדי חשש שלא יאמינו בה ושתשתכח מלב אם לא תוסבר ותוזכר בכל האמצעים (ומכאן רעיון יד-ושם); השואה כביטוי למשבר ערכים אוניברסלי – מאבק בין דמות האדם כנושא ערכי מוסר, לבין נסיונות הנאצים למחוק דמות זו; הציונות כפתרון לאנטישמיות ולגלות, למרות הידיעה המפוכחת שהאנטישמיות היא השלכה של פחדיהם ובעיותיהם של הלוקים בה, ועל כן אף תוסיף להתקיים; התנועות הקיצוניות במצב הרוח הלאומי, בין גאווה על הישגים ותקווה לעתיד, לבין יאוש ופירוד; העמידה היהודית בשואה כביטוי לכוחות הגנוזים ביהדות; ושאלת יחסו של הישוב להצלה ולשואה, שבטווח הרחוק הריהי, לדעתי, נושא מכריע יותר מן השאלה בדבר אפשרויות ההצלה הריאליות. זה איפוא עיקר תרומתה של אל-דמי: הצבעה על השאלות, מתוך ראייה מקפת ומעמיקה של התקופה. תרומה נוספת של הקבוצה היא הקריאה הנרגשת לישוב ולעולם שלא לעמוד מנגד, לא לחשב חשבונות, ולהקדיש את כל הכוחות להצלת אחים הנמצאים בסכנת אובדן – קריאה שאולי אין בה פיכחון מדיני, אך יש בה להט של רגשות ואהבת העם.

69. פרופ' שניאורסון הקדיש רבים ממאמריו לניתוח ולתיאור השמדת-עם במאה העשרים. הם נקבצו בספרו: פסיכולוגיה היסטורית של שואה ותקומה (ערך טור שלום [ט"ש]), תל-אביב תשכ"ה.